

РАДОВАН РШУМОВИЋ, МИРОСЛАВ МИЛОЈЕВИЋ
МИРОСЛАВ ПОПОВИЋ, ОЛГА САВИЋ

КОМУНА СВЕТОЗАРЕВО

— Прилог привредној географији Поморавља —

ПРИРОДНИ УСЛОВИ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ*

Положај. — Светозаревска комуна заузима углавном средишне делове истоимене котлине у удолини Велике Мораве. На југоистоку се наслања на огранке Јухора (773 м), на северу делимично прелази Багрданску сутеску, њена западна граница прати ободне делове котлине, а источна пресеца алувијалну раван Велике Мораве и захвата мањи део нижег побрђа њене десне долинске стране.

Прелазећи Багрданску сутеску ова комуна премаша оквире Светозаревске котлине; на југу пак, она оставља знатне делове котлине ван свог територијалног опсега. Тиме комуна у физичкогеографском погледу не представља јединствено подручје.

Највећи део комуне заузима поречје Лугомира и Белице; у Багрданској сутесци њој припадају мањи делови слива Осанице и неколико мањих водотока на десној страни Мораве.

У целини посматрана комуна има низијски карактер. Најнижи њени делови су на 102 м наморске висине (алувијална раван Мораве), а највиши ређе премашују висине од 500 м (југоисточни и југозападни обод). Највећи део комуне лежи у међувисинама од 102 до 300 м. Њен рељеф је благо заталасан, малих падова и незнатне дисецираности. И терен изнад 300 м надморске висине је знатним делом малих падова и нешто јаче рашчлањен; у њему се чешће срећу уске клисурасте долине.

Климатске прилике. — Котлински и низијски положај комуне даје њеној клими жупске карактеристике. Јесени су нешто топлије и дуже од пролећа, што је веома повољно за дозревање усева и воћа. Климатске погодности за биљну производњу виде се уосталом и из следећих показатеља.

Средња годишња температура ваздуха, редуцирана на морски ниво, износи 11,9°C¹⁾. Средње месечне температуре ваздуха се крећу од

*Одељак је обрадио др Радован Ршумовић.

¹⁾ Климатски подаци су узети из рада М. Милосављевића (62) и односе се на суседну метеоролошку станицу у Ђуприји.

—0,8°C у јануару до 22,2°C у јулу. Такав распоред температура је условљен продором хладнијих ваздушних маса са севера и топлијих са југа, који фаворизује истосмислени правац удолине Велике Мораве. Средње месечне температуре премашују још у марту 10 С и задржавају се изнад те вредности све до новембра. Тај дуги деветомесечни период пружа широке могућности за узгој разноврсних биљних култура. Средње максималне температуре ваздуха се крећу од 10,2 С у марту и 10,4°C у новембру до 28,5 С у јулу, а средњи месечни минимуми од 0,3°C у марту и 3,1 С у новембру до 14,5°C у јулу. Иначе су средње месечне минималне температуре ваздуха најниже у јануару — —3,6°C. Средње одступање минималне температуре ваздуха може у марту да достигне и —7,9°C, у новембру —5,3°C и у јулу 9,4 С. Док такве температуре могу да буду неповољне за биљну производњу, дотле то није случај са онима у априлу које се не спуштају испод —1,4°C. Међутим, најниже температуре (апсолутни минимуми) могу, мада врло ретко, да досегну у марту и —15,2°C, у новембру —14,2 С, а у јулу 7,6°C. Апсолутни максимум је забележен у августу и износи 40,3°C. Ипак се апсолутно минималне температуре не спуштају испод —5°C од априла (—3,8 С) до октобра (—4,5°C), што показује да у том временском интервалу нема за биљне културе већих опасности од ниских температура. Ипак, мразних дана (дана са температуром ваздуха нижом од 0,0°C) може бити у свим месецима изузев јуна, јула и августа.

Средња месечна облачност се креће од 6,3 у марту и 6,9 у новембру до 3,4 у августу.

Средњи месечни број часова сунчевог сјаја је 142 у марту, 164 у октобру (новембар има само 88) и 300 у јуну. Укупна годишња сума је 2.068; од марта до октобра број часова сунчевог сјаја износи 1.759 или 85% од годишње суме.

Укупна годишња сума падавина је 619 мм. Средње месечне суме су највеће у мају (83), а најмање у фебруару (35). Највише атмосферског талоба добијају пролећни и летњи месеци — 344 мм или 56% од укупне годишње количине. Доста су ретки пљускови који могу изручити по 50 — 70 мм воденог талоба само у једном дану. С обзиром на рељеф комуне, њен педолошки састав и вегетациони покривач такве падавине не могу причинити неке веће штете, мада је тада спирање плодног, хумусног земљишта доста знатно, а услови за изливање река повећани.

Период од априла до октобра је без снежног покривача. У марту број дана са снегом износи 5, а у новембру 1,1.

Мада температурни екстреми могу угрозити неке биљне културе, у вегетационом периоду, ипак су они релативно ретки и краткотрајни.

Климатски елементи добијају нешто неповољније вредности за биљне културе идући од најнижих ка вишим деловима котлине.

Овако релативно благе климатске прилике омогућиле су не само разноврсну биљну производњу, него и њено протезање на дуг период

године. Тај факат се позитивно рефлектује на домену исхране и снабдевања намирницама особито градског становништва.

Педолошка основа. — Педолошка структура комуне у зависности је од њених петрографских особина: алувијалне равни прате разни варијетети алувијалних земљишта, кристаласте шкриљце Јухора и Црног Врха — скелетоидна земљишта, неогене пескове и глине — гајњаче и смонице. Углавном, могу се издвојити неколико педолошких група и појасева. У алувијалној равни Мораве и њених већих притока Лугомира и Белице су заступљени алувијум, алувијалне смонице и минерална барска земљишта (ова последња ближе западном ободу алувијалне равни Мораве). Појас скелетоидних земљишта Јухора протече се на северозапад све до Лугомира и његове притоке Дулењске реке. Други појас ових земљишта долази са Црног Врха и допире до линије долина Осанице — Доњи Рачник — Горње Штипље — Црнча — манастир Јошаница — Мишевићи. Између овог црновршког скелетоидног ареала и појаса алувијалних земљишта Мораве и Белице је појас гајњача захваћен местимично јачим оподзољавањем (оподзољене гајњаче). Појас гајњача се наставља и на десној страни Багрданске клисуре око села Глоговца, Рајкинца и Војске. Већа оаза ових земљишта обележава крајње северне изданке Јухора, између села Јовца и Мајура. Оподзољене гајњаче прате терен између долина Лугомира и Белице све до села Шуљковца на западу.

Четврту групу земљишта чине смонице захваћене процесом огајњичавања. Оне се простиру у јужном делу комуне, између појаса гајњача и јухорског скелетоидног појаса.

Реонизација природних услова

Дебеле акумулативне наслаге у алувијалним подручјима Мораве, Лугомира и Белице, моћне серије глина и пескова у неогеним теренима котлине и лако распаднути кристалстети шкриљци Јухора и Црног Врха пружили су повољне услове за стварање дебелог растреситог покривача и веома квалитетног продуктивног тла. Релативно мала дисекција рељефа, благи топографски падови и поменути климатски услови свели су ерозивноденудационе процесе на малу меру и тако, допринели очувању плодности продуктивног тла. Разнолики топографски, минералошко-петрографски и други физичкогеографски услови и процеси дали су том тлу и различите хидрографске особине, а самим тим и различиту плодност и различите погодности за успевање биљних култура. Али природни услови пољопривредне производње варирају по врстама, а особито по интензитету, на релативно малим просторним растојањима, тј. они су, заправо, различито размештени, груписани у простору. Ипак се то груписање врши по извесном реду, по некој сродности и законитости која проистиче из веома дуге еволуције Светозаревске котлине. С обзиром на те чињенице на територији комуне могу се издвојити три реона са међусобно различитим али више-

-мање хомогеним распоредом природних услова и фактора привредне производње.

Реон алувијалне равни. — Величином и пејзажном изразитошћу се јако истиче алувијална раван Велике Мораве. Код Светозарева њена ширина износи око 10 км, али се у Багрданској сутесци напрасно сужава и достиже свега око 1 км. На западу је ограничена оштрим прегибом и изразитом падином, док према истоку благо ураста у нижи неогени терен. У Багрданској клисури је ограничена оштрим прегибом и степњена стрмим долинским странама. На моравску алувијалну раван се надовезују уске и дуге траке алувијалних равни Белице и Лугомира, широке од 1 км до неколико десетина метара. Источним делом ове равни вијуга Велика Морава. Благо обриси њених некадашњих меандара још и сад се оцртавају у монотоним рељефу њене равнице. Алувијална раван је изграђена од флувијалних пескова, глина и шљункова, чије су насlage дебеле преко 10 м. Представља већином најпродуктивније тло денудовано са разних делова моравског слива различитих минералних и петрографских својстава. По минералношћом и органском саставу пружа најповољније услове за узгој биљних култура. Песковите и шљунковите насlage у алувијалној равни Мораве представљају богат резервоар за грађевинске потребе. Како алувијалне равни чине најниже делове котлине и најмоћније насlage растреситог акумулативног материјала, то се одликују малом дубином издани (3—4 метра) и знатном влажношћу. Тај факат, удружен са ванредно повољним својствима њеног тла, чини овај реон најпогоднијим за узгој поглавито влажних култура. Данашњи распоред биљних култура у овом појасу увелико је усаглашен са поменутиим условима: њиве кукуруза мешају се са површинама под пшеницом, шећерном репом, детелином и у мањој мери под бостаном и поврћем (парадајз, паприка, купус, лук, боранија и др.). Уз баште под поврћем су махом ђермови или обични бунари за заливање баштенских култура. Низови дрвећа (топола, ербе) дуж међа или река и мањи изоловани гајеви дају посебан печат пејзажу овог реона. Ове шуме штите делимично културе од ветрова, а њихово се дрвеће користи за огревање и разноврсне потребе у домаћинствима.

Белички неогени терен. — Овај реон представља следећу крупнију степеницу у хипсометријској градацији котлине. То је најнижи неогени део котлине, њено дно. Највећим делом обухвата ниске неогене заравни и побрђа предела познатог под именом Белица. То је пространа заталасана неогена равница, благо нагнута од СЗ ка ЈИ, ка реци Белици. Веома плитке и широке долине Јоспанице и Штипљанске реке, притока Белице, и поменута нагнутост терена најглавније су карактеристике њене морфологије. Поред њих, стрма десна и блага лева долинска страна Белице представљају такође снажну црту њене пластике. За разлику од морфолошки монотоне алувијалне равни Велике Мораве, ово је предео нешто немирнијег и динамичнијег рељефа. Почиње одмах иза задњих кућа Светозарева изразитом падином, високом 20—30 м, и на запад се протеже све до манастира Јоспанице и села

Лозовика и Белице. На југу је лучно заграђује развође између Лугомира и Белице, а на северу кристалин Багрданске клисуре. Према истоку се спушта краћом степеницом на алувијалну раван Велике Мораве или је долина Белице неосетно везује са њом. То је терен неогених пескова и глина, арсал гајњаче који је добро заштићен од ерозивноденудационих процеса, изузев јачих нагиба на десној страни Белице (оподзољене гајњаче). Пошто је виши од реона алувијалне равни, расчлањен долинама и благо нагнут, то је и његова издан дубља, терен сувљи и оцедитији. Док у реону алувијалне равни чешће стационира влажнији ваздух и магле, дотле се они у беличком неогеном реону, због веће висине и изразитије динамике рељефа, сливају у алувијалну раван као нижи терен. Ваздушне масе се у реону Белице релативно брже крећу, терен се брже „проветрава“ и сувљи је. Те особине пружају више погодности за гајење пшенице и винове лозе него у реону алувијалне равни, а уједно представљају неповољније услове за успевање кукуруза, шећерне репе, детелине и поврћа него у влажнијем, алувијалном реону. С обзиром на оптималне природне услове ово је реон пшенице и винове лозе.

Биљне културе овог реона су у великој мери прилагођене природним условима. Њиве пшенице се мешају са површинама под кукурузом, шећерном репом, детелином и виновом лозом. У мањој мери се срећу њиве под бостаном и поврћем. За заливање се користе бунари или текућа вода. Долина Јошанице код села Драгоцвета је преграђена браном иза које је образовано мање језеро. Користи се за заливање башта и за узгој рибе (шарана) за коју овај житородни реон пружа одличне услове. Пејзаж овог реона, поред динамичније пластике и поменуто смене биљних култура, одликује се мањим разбацаним гајевима храстове и багремове шуме. Они су већи и чешћи на стрмој десној страни Белице. Мада уносе интензивније боје у пејзаж реона и јаче развијају његову монотонију, оне с друге стране сведоче о не сасвим јаком „притиску на земљу“; глад за земљом на данашњем ступњу популационог развоја и продукционих односа није, наиме, тако јака да би прогутала те релативно честе гајеве и претворила их у житна поља.

Реон побрђа. — Овај реон представља ободни део Светозаревске комуне. У њему су стрме падине и клисурасте долине чешће него у претходном појасу. Белички неогени реон поступно ураста у обод котлине, али идући од њеног средишта као ободу то урастање није равномерно: дуж речних долина реон побрђа пре ступа на сцену, док се између њих нижи неогени терен претходног појаса дубље увлачи у ободне делове котлине.

Због повећаних теренских падова ерозивноденудациони процеси су јачи, педолошки супстрат више изложен механичком одношењу и деградирању, издан релативно дубља и терен сувљи. Уз то, због већих надморских висина, и климатски услови су нешто неповољнији. Услед свега тога влажније културе овде налазе мање погодности за успевање него у другим двама реонима. Тај недостатак надокнађују повољ-

нији услови за воћарство, особито гајење шљива. Површине неповољне за гајење жита су погодне за ливаде. Искоришћавање површина на већим нагибима за ливаде и шуме у овом реону пружа повољније услове за гајење стоке (оваца и говеда). Природни услови су овде неповољнији, али разноврснији него у претходним реонима. Они с друге стране, пружају услове за нешто екстензивнију, али сложенију економију.

И овде је искоришћавање земљишта прилагођено природним условима. На најблажим нагибима су њиве пшенице, кукуруза, винове лозе; на нешто већим су воћњаци и ливаде, на још већим шуме. Фитогеографска структура прати морфолошку: издужене тамнозелене траке ниске шуме храста и граба прекривају стрмије стране долина; између њих, теменима распљоштених коса, увлаче се поља пшенице, кукуруза и ливада. Ниски неогени реон и реон побрђа постепено, али зупчасто задиру један у други. У сеоској економији се мешају производи житородних поља са продуктима сточарства, шљиварства и шумске привреде. Уколико се више приближавамо ободу котлине питомине је мање, плански карактери земљишта и климе су изразитији, сточарство доминантније. Сеоска економија је разноврснија и аутархичнија. У пејзажу све више учествују тамнозелене боје шума и воћњака шљива, клисурасте долине и падине већих нагиба.

У оквиру овог реона запажају се извесне разлике и специфичности у распореду и другим особинама природних услова биљне производње. То је особито случај са кристалистим тереном Багрданске клисуре и Јухора, што ће се видети из следећих излагања.

Суперпозициони, асиметрични и концентрични распоред природних вегетационих услова у Багрданском пределу. — Док се у највећем делу Светозаревске комуне сва три поменута реона један на други настављају по хипсометријској градацији, дотле се такав распоред ремети у пределу Јухора и Багрданске клисуре: реон побрђа се непосредно наставља на реон алувијалне равни. Кристаласта багрданска маса препречује долину Велике Мораве. Због таквог њеног положаја енергија рељефа је већа, дисекција јача, долине дубље, а стрмије падине чешће. Багрдански кристалин је рашчлањен мањим речним долинама на дуже или краће косе које се завршавају одсечним падицима изнад алувијалне равни Мораве. Реон побрђа се овде непосредно везује за реон алувијалне равни. Нема, дакле, оних постепених прелаза између вишег земљишта у ниже, какви су уочљиви у другим деловима Светозаревске комуне.

У багрданском делу овог реона најстрмије су падине при дну долинских страна, изнад њих су блаже, а темена међудолинских узвишења су уравњена. На већим нагибима је отежана обрада земљишта, ерозивноденудациони процеси су јачи, обрадиви слој оскуднији, подложнији деградацији и неплоднији. Услед тога су на њима најчешће шуме. На теменима са блажим нагибима су ти услови повољнији па су они под ливадама или шљивацима. Темена међудолинских узвишења су махом равна, па су на њима њиве жита и винове лозе. Поме-

нуге морфолошке карактеристике долинских страна су условиле суперпозицију и зонални распред фитозона: при дну долинских страна је појас шуме, изнад њега појас ливада и воћњака, а над њим појас њива. То је генерална законитост фитогеографске структуре у пределу Багрданске клисуре; та структура је само одраз поменуте законитости у распореду природних услова за развој биљног света.

У Багрданском пределу десне долине стране токова упоредничког правца су стрмије од левих. То је особито случај са долином Осанице. Због тога су те стране шумовитије и мање обделане од левих долинских страна. Долине таквих праваца се одлукују фитогеографском асиметријом. Она је последица морфолошке асиметрије и асиметричног распореда природних услова за развој биљног света.

Местимично су косе између речних долина издељене кратким бочним долинама на издужена узвишења са најстрмијим падинама при дну долинских страна. Услед тога њих при дну окружује појас шуме, изнад њега појас ливада, а темена узвишења прекривају њиве. Тај концентрични распоред фитогеографских елемената и њихових природних услова представља посебну закономерност у груписању различитих вегетационих елемената у пејзажу Багрданске клисуре.

Уске алувијалне равни су под дебелим акумулативним наслагама, врло су плодне и влажне. Њих покривају баштенске културе (лук, парадајз, паприка, купус и др.) за чије заливање се користи вода река или бунара (ђермови). Оне су уске и незнатне (нешто је већа алувијална раван Осанице), те се утапају у ово брдско подручје, чинећи са њим хомогену целину. Због незнатног пространства и удаљености од већих потрошачких центара производи ових алувијалних равни не одлазе на тржиште већ допуњују и усклађују сеоску економију.

Јухорски део комуне се такође одликује великом дисекцијом рељефа, дубоким долинама и веома честим површинама са знатним падовима. И док је багрдански предео прстежно ареал гајњаче, дотле је јухорски под скелетоидним земљиштем. Због већих ерозивноденудационих деловања тај педолошки слој је јаче изложен денудовању и испирању хранљивих састојака. И поред тако скромних погодности за културе знатна заступљеност површина са великим падовима отежава, а понегде и онемогућује, обраду земљишта. Због тога су овде врло честе шуме. Колико топографски фактор овде игра значајну улогу види се и по већој пошумљености десне (јухорске) стране долине Лугомира, него његове леве долине стране. Ова врло изразита фитогеографска асиметрија је такође последица морфолошке асиметрије.

Како су највећи падови најчешћи при дну долинских страна, то су оне скоро редовно под шумом. Низови шумских трака пружају се дном речних долина, гранају дуж притока. Те тамнозелене траке у широким потезима прате речну мрежу и представљају њен фитогеографски пандан.

На блажим деловима долинских страна и на теменима коса су воћњаци, ливаде и њиве усаглашене са степеном топографских нагиба.

Због поменутих морфолошких и педолошких особина овог терена, а особито његовог осојног положаја, умањени су услови за гајење нове лозе.

Југозападни неогени делови котлине предстаљају брежуљкаст и јаче заталасан терен са знатно мањом честином већих нагиба. То је ареал огајњачене или оподзољене смонице, која пружа добре услове за гајење воћа особито шљива. На путу за село Слатину, у пределу Велики лаз, је задружни воћњак шљива велики неколико десетина хектара.

*
* * *

Из претходних излагања се види да површине под различитим биљним врстама нису хаотично разбацане у простору, већ да у њиховом распореду постоји изванредан ред, правилност, законитост: шуме прате највеће нагибе при дну долињских страна, блаже падине су под ливадама и воћњацима, а најблаже под њивама. Биљне врсте се групишу по суперпозиционом реду, што је последица њихове присне усаглашености и прилагођености различитом ступњу нагиба топографске површине и другим едафским условима. Та прилагођеност није самоникла, већ је резултат свесне и организоване делатности људске заједнице, односно њеног рационалистичког приступа искоришћавању природних услова животне средине. Међутим, на неким местима ове комуне долази до одступања од поменуте законитости. Наиме, нису ретки случајеви да су стрменитији нагиби, који би требало да буду под шумом, претворени у ливаде или воћњаке, површине које би по својим нагибима одговарале ливадама — разоране и засејане житима. Такви се случајеви срећу у пределу Багрданске клисуре и у долини Лугомира. Они су резултат веће диспропорције између броја становника и величине и бонитета пољопривредних површина. До поремећаја тог односа долази најчешће у пределу побрђа — тамо где су бонитет и величина пољопривредних површина ограничени физичким чиниоцима, а популација већа.

Други вид одступања од поменуте законитости је супротног смера: шуме прекривају површине које по нагибима могу бити коришћене за ливаде или чак њиве. Та се појава среће најчешће у пределу неогеног побрђа, тј. у благо заталасаном рељефу слабије дисекције. Она је такође знак диспропорције између становништва и привредних површина; али док је диспропорција у првом случају последица суфицита становништва, овде је она резултат њеног дефицита, односно сувишка пољопривредних површина. Док прва појава одражава „већи притисак на земљу“, „већу глад за земљом“, друга је, међутим, знак да постоји вишак пољопривредних површина које би се могле искористити за интензивнију и продуктивнију производњу.

У суштини, обе појаве су последица неравномерног распореда становништва према величини и бонитету пољопривредних површина на неким местима Светозаревске комуне.

**ПОЉОПРИВРЕДНА ПРОИЗВОДЊА И ИСКОРИШЋАВАЊЕ
ЗЕМЉИШТА***

Део удолине Велике Мораве, у коме је смештена комуна Светозарева, иде у ред најинтересантнијих и у пољопривредном погледу најзначајнијих делова уже Србије. У свом развоју овај део Поморавља доживљавао је многе промене, па је искоришћавање земљишта било увек условљено како природним, тако и сложеним друштвено-историјским условима. И данашња структура пољопривреде, па самим тим и размештај појединих њених грана, у простору који заузима комуна Светозарева зависи како од оних економско-политичких мера које социјалистичка заједница доноси, тако и од оне природне компоненте која снажно учествује у географском размештају пољопривреде.

**Одлучујући друштвено-економски моменти у искоришћавању
земљишта и трансформација географског пејзажа**

Добре природне погодности за живот људи, здрава клима, плодно земљиште и обиље воде, омогућавали су људима да се у овом подручју настане још и у вековима пре наше ере. О томе говоре многа археолошка налазишта, растурина по подручју ове комуне (Глоговац, Г. Штипље итд.) (57, с. 120). Значајно је подвући да је великом део-ницом овуда пролазио и стари римски пут *Via militaris*, који се кроз неплављени део долине повлачио њеном десном страном, долазећи од севера, и одлазећи преко Ниша на југ и југоисток до Цариграда.

Периоди који наступају са провалом Варвара у ове крајеве, са тзв. сеобом народа, свакако су значили и замирање живота у овом крају. Из тога доба, па читавих неколико векова потом, нема помена о насељима и животу у овом делу удолине. Први помен о овом крају налазимо тек у Немањићевом добу, који је старе жупе Левач, Браничево, Лепеницу и Гружу освојио од Византије. Интересантно је да извесни извори указују да је већ тада постојала Јагодина као насеље, само се тачно не зна под којим именом. Карактеристично је за аграрни пејзаж да извори говоре, као нпр. о околини Јагодине, о питомости, богатству и погодностима за живот, па је овде књегиња Милица са својим синовима често боравила, долазећи из Крушевца (56, с. 4—6). Долина је тада била глављена, замочварена, обраста у природне ливаде, пашњаке и шумом меког дрвета, док се читав живот становништва одвијао на долинским странама и косама које се до долине расплињују. Ту су били виногради, воћњаци, кованлуци и површине за садњу основних жита, проса и хељде. Највише делове, све до Јухора и Левачких планина, са јужне, и огранака Хомољских планина, са северне стране, захватала је стара хрстова и бугова шума.

Доласком Турака битно се мења изглед оваквог пејзажа. Пре свега, са десне стране Велике Мораве пут прелази на леву; то је онај познат Цариградски друм којим су пролазиле турске војске пут севера, као и ретки путници, који су одлазили или до Порте или се враћали својим земљама у Европи, најзад, тим путем брзи Татари разносили су пошту и аманет до Цариграда. То је условило да се на овом друму почињу да оснивају многе успутне друмске па-

* Одељак су обрадили др Мирослав Милојевић и др Мирослав Поповић.

ланке, са хановима и каравансерајима, какав је случај био се Деве Багрданом, а нарочито Јагодина. Ова сада постаје већа паланка са шанчевима, џамијом, амамом и више ханова, па се сматра једним од значајнијих места између Београда и Ниша. Сада се многе површине овог подручја почињу друкчије да искоришћавају, па иа многим местима у плавленим долинама захваљујући природним погодностима, пре свега значајним топлотним сумама и потребним количинама воде, почиње да гаји пиринач (56, с. 8—16). Многи потеси и до данас у овом делу Поморавља носе назив „рижишта“ или „пиринчана“.

При крају турске владавине, а нарочито после извојеваних победа у првом у другом устанку, земља у данашњим границама комуне Светозарева постаје великим делом власништво локалних кнезова, као што је то био случај са великим бројем насеља у Белици, па све до долине Моравске, која су припадала познатом кнезу Милоју Тодоровићу из Јагодине. На његовим имањима, као у селу Д Штипљу, састајали су се „први људи“ из тадашње Србије. Исто тако, већи комплекси земље, нарочито у западним деловима комуне, испод одборника Црног Врха, припадали су манастиру Јошаници у величини од преко 1000 хектара.

Током XIX века, у ослобођеној Србији, овај део Поморавља све више настанују становници који су дошли из удаљених крајева, било из области Сјенице, Пештера, Црне Горе, Прокупачке Жупе или Повардарја. Сви ови и становници које је довела источно-браничевска струја, организовани у својим породичним задругама, захватили су онолико земље колико су могли да обраде у зависности од расположиве радне снаге. За искоришћавање земљишта у то време карактеристично је да је крчењем почело да нестаје старих шума, чији су остаци задржани данас једино на падињама Црног Врха. Тај процес крчења шума довео је до многих ерозивних подручја, тако да многи бујичарски токови засипају плодне долине реке Белице и њених притока, па самим тим праве пустош и у алувијалној равни Моравској, при ушћу Белице и Лугомира у ову реку. Тако су од половине XIX века настале све оне бујичарске површине на Црном Врху, као у атарима насеља Мишевића, Каленовца и Г. Штипља.

За пољопривредни живот становништва села као и за саму структуру пољопривреде у XIX веку далекосежно су значајнији сви они друштвени догађаји који су везани за деловање зеленашког капитала, што се посебно интензивно испољавало у овом делу Поморавља. Наиме, појава осиромашења и поларизације довела је у периоду развоја робно-новчане привреде до стварања с једне стране већих имања, а са друге до сталног уситњавања осталих. Често су власници већих имања били трговци, банкари и имућнија газдинства из Јагодине и њене околине, који су позајмљивали новац сељацима са зеленашким интересом, а доцније приграбљивали делове њихових земаља. Тако су, на пример, поступали Милован Цветковић, Милан Јоцић и др., чија су имања пред други светски рат износила и преко 200 ха најбоље земље. Највећи поседник био је Живојин Таушановић, трговац и банкар из Јагодине, који је „наплаћивао зеленашке дугове динар на банку за месец дана“. Овај велепоседник имао је у к. о. Јагодини око 200 ха, у Мајуру 18 ха, Буковчу 32 ха и у Ракитову 7 ха. И Илија Митровић, трговац из Јагодине, био је један од великих поседника. Он је давао сељацима „мале зајмове са великом каматом тако да је ретко који његов дужник могао

да се одужи". Захваљујући зеленашком интересу он је у годинама пред други светски рат имао у поседу преко 130 ха земље. Поред њих двојице, велике комплексе земље имао је и индустријалац Теодор Клефиш, чија је вредност конфисковане покретне и непокретне имовине у 1947/48. години процењена на 183,457,980 динара (1).

Уситњен посед код највећег броја сеоских газдинстава условљавао је да и искоришћавање земљишта има одређену структуру. Тако, у условима екстензивне пољопривреде XIX века, економски слабија газдинства су сејала углавном пшеницу и кукуруз, смењујући их у двопољном плодореду; имала су по које дрво шљиве и држала један број ситне стоке. Код оних имућнијих то искоришћавање земљишта друкчије је изгледало. Они, наиме, већ доста рано при крају XIX века уводе у плодоред детелину, на почетку XX века шећерну репу, имају веће воћњаке разноврснијег воћа, међу којима ипак доминирају шљиве, јабуке и крушке. А такође она држе и већи број стоке. При крају XIX века и између два светска рата за ову комуноу су карактеристичне и друге структурне промене у пољопривреди. Један број становника, претежно сиромашнијих, поседујући мале парцеле покрај Белице, као на пример у атару насеља Драгоцвета, почињу да се баве производњом поврћа, пласирајући производе на пијацама Крагујевца и Јагодине. Развој индустрије шећера у Ђуприји изазвао је гајење шећерне репе на већим површинама, па је она из алувијалне равни почела постепено да се сеје на речним терасама и странама расплнутих коса. Исто тако, са појавом увођења боље, расније стоке, нарочито говеди, између два светска рата знатно су повећане површине под сточним биљем, кога је нарочито било доста на долинским странама у Морави и у долини Белице. За измену лика области карактеристично је да нарочито између два светска рата један број земљорадника користи земљиште на присојним косама, особито у западним деловима комуне, да би подигао винограде, док то исто чине богати јагодински трговци, занатлије и понеки интелектуалац на Ђурђевом брду, које постаје излетиште ових људи.

После другог светског рата догађају се даље промене у организацији искоришћавања земљишта и измени лика насеља у границама данашње комуне. Пошто је извршена мелиорација долине Велике Мораве, то је на најмањи начин сведен ранији облик искоришћавања земљишта (риболов у мртвајама и др.). Мелиорисани делови долине највећим делом су под вештачким ливадама, хибридним кукурузом и шећерном репом. Делови долине поред извора такође су под баштама које користе изворску воду, као оне код села Ланишта. Косе које припадају Белици и Левчу користе се за гајење најрентабилнијих култура, као што су воће и винова лоза, мада и до данас пшеница и кукуруз остају главне културе. Виши делови Црног Врха и даље су предели шума и пашњака, који иако деградирани и данас имају одређене привредне намене. На многим местима ове планинске површине шумско-пашњачки терени преобраћени су у каменоломе, као на пример у Мишевићу и Горњем Штипљу, користећи се при том погодностима геолошке грађе у атарима ових насеља представљеним кристалистим шкриљцима.

*
*   *
*

Светозарево, са 50,7% пољопривредног становништва, долази у ред аграрно-индустријских комуна са релативно ниским процентом пољопривредног становништва у долини Велике Мораве. Међутим, и поред тога у овој комуни се искоришћаване земљишта одвија у сасвим неповољним условима социјалне структуре газдинства. 1961. године комуна Светозарево је имала 16.140 газдинстава, 62.950 становника и 32.258 активних лица. На сваких 100 ха пољопривредне површине долази 185,14 становника.

Земљишни фонд комуне Светозарева износи 46.957 ха. По секторима власништва, овај фонд земљишта највећим делом припада приватном сектору — 86,2%. Просек приватног сектора лежи у социјално-имовинској категорији од 3,01 — 4,00 ха. Средња величина поседа једног пољопривредног газдинства, без општедруштвених привредних организација, износи 3,82 ха. Нарочито су бројна индивидуална пољопривредна газдинства са поседом од 1,01 — 3,00 ха. Док је 1960. године, од укупно 8.990 индивидуалних пољопривредних газдинстава, на газдинства са поседом од 3,01 — 5,00 ха долазило 25,3%, а на газдинства са поседом од 5,01 — 8,00 ха и изнад 8,01 ха 25,1%, дотле је у исто време од укупног броја газдинстава било 36,9% са поседом од 1,01 — 3,00 ха. Према томе, број газдинстава са поседом од 1,01 — 2,00 и 2,01 — 3,00 ха је за 11,8% већи од истих са поседом од 5,01 — 8,00 и изнад 8,01 ха. У односу на газдинства са поседом до 0,09 од 0,10 — 0,50 и 0,51 — 1,00 ха ова разлика износи 24,2% и указује да пољопривреда у комуни Светозарева базира на ситном парцелном поседу.

Газдинства до 5,00 ха, иако су по броју заступљена са 74,9%, држе свега 48% од укупног фонда земљишта. 25,1% газдинстава са поседом изнад 5,01 ха располаже са 52% укупне површине, од чега газдинства са поседом изнад 8,01 ха, којих има 8,5% од укупног броја, користе 25% површине. Приватни сектор има 169.356 земљишних парцела, а друштвени око 8.740. Према томе, у поседовној структури — као што је већ речено — преовлађују поседи од 1,01 — 3,00 ха, али и огроман број уситњених парцела просечне величине 0,26 ха. На једно индивидуално газдинство у подручјима П. З. Драгоцвет, П. З. Светозарево, П. З. Багрдан и П. З. Глоговац долази 18,8 катастарских парцела и 2,99 ха пољопривредног земљишта.

Услед свега тога, последњих 15 — 20 година пољопривредно активно становништво све више напушта своје поседе и бави се непољопривредним делатностима. У 1961. години, на пример, 18,57% од укупног броја активних становника било је запослено у индустрији, 24,2% газдинстава по извору прихода била су мешовита, 35,9% чисто пољопривредна и 39,9% непољопривредна. 5,8 хиљада газдинстава, односно око 35,9% од укупног броја газдинстава из свих социјално-имовинских категорија, бави се искључиво држањем стоке и биљном производњом. Највећи број активних становника запослених у пољопривреди има к. о. Глоговац — 1.033; најмањи к. о. Тополата — 40.

За организацију искоришћавања земљишта у послератним годинама значајно је истаћи појаву социјалистичког сектора у пољопривреди. Он, наиме, данас захвата 13,8% од укупног фонда земљишта.

То земљиште се налази у подручјима П. З. Светозарево (4.047 ха), П. З. Драгоцвет (2.547 ха), П. З. Багрдан (1.054 ха) и П. З. Глоговац (1.092 ха). 1964. године оно је било разбијено у 8.740 парцела. После формирања комуне Светозарево у њеним данашњим границама у периоду 1964—1967. пољопривредне парцеле груписане су у 246 делова. Сада на друштвеном сектору има до 5 ха пољопривредног земљишта 167 делова, од 5—10 ха 66 и преко 10 ха 13.

Учешће друштвеног сектора у организацији искоришћавања земљишта и преображају пољопривреде комуне је видно. У условима индивидуалног ситног поседа и слабе њихове материјалне основе он је пут преображаја пољопривреде нашао у кооперацији између индивидуалних газдинстава и пољопривредних задруга.²⁾

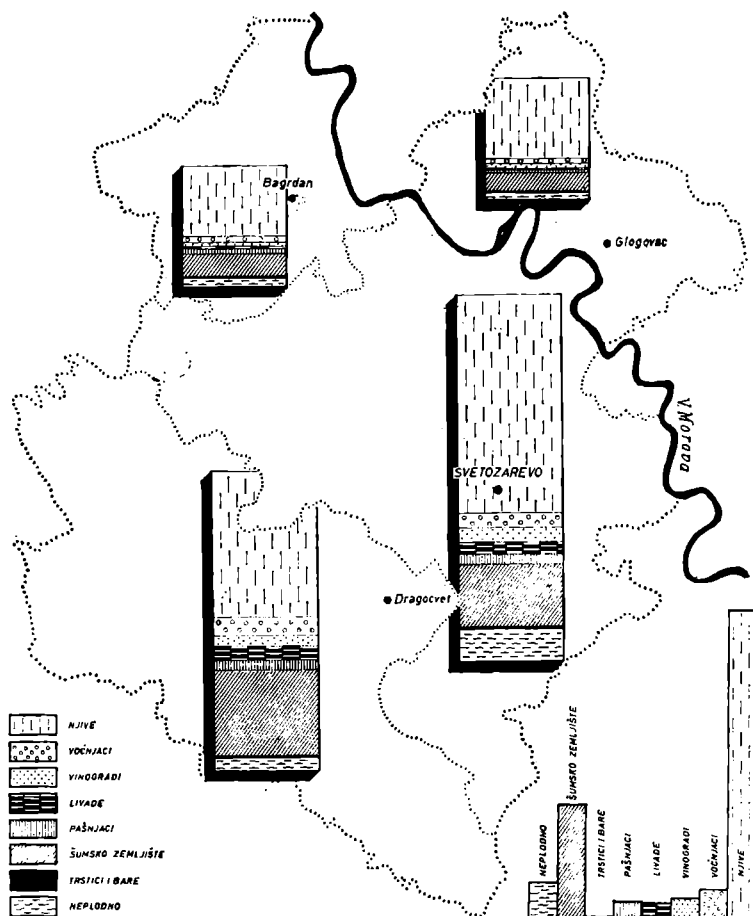
Укупна површина по категоријама коришћења земљишта

Структура искоришћавања земљишта је доста хетерогена. Процент укупног фонда земљишта под ораницама износи 57,2; на сталне културе отпада 8,9%. У свим социјално имовинским категоријама стално зелене површине заузимају незнатан проценат земљишта — 5,9. Учешће шума у укупном фонду земљишта износи 21,0%, неплодног земљишта 6,7%, трстика и бара 0,3%.

Преко 42% обрадивог земљишта налази се на подручју П. З. Светозарево и претежно се користи као ораница; иза њега највише обрадивог земљишта имају насеља у подручју П. З. Драгоцвет — 30,5%. У поређењу са подручјем П. З. Глоговац она имају 16,2 — 27,9% више њива, вртова, воћњака, винограда и ливада. Учешће подручја П. З. Багрдан у укупном фонду обрадивог земљишта је најмање — 12,9%; површине под обрадивим земљиштем у њеном гравитационом подручју заузимају 4.193 ха. Највише њива има к. о. Глоговац — 1.349 ха

²⁾ У XIX веку и између два светска рата многа индивидуална газдинства која данас ступају у кооперативне односе са пољопривредним задругама обрађивале су туђу земљу под новчани закуп, „ћутуре у приносима“, „напола“ или давањем „трећег дела рода“. 1868 године закуп „ћутурс“ за њиву од 8 плуга ораће земље износио је 1000 ока „чиста жита“. Крајем XIX века, од 1886—1889. год. закупци Спасоје Обрадовић и Љубисав Марисављевић били су обавезни да дају манастиру Јошаници поред трећег дела рода и свагда радну снагу уз своја кола. Између 1934—1936. год. закупнина за 39 ха манастирског земљишта износила је 164—220 дин. по 1 ха. Тих година закупци његових њива углавном су били сељаци из околних села (Каленовац, Мишевић, Г. Штипље, Лозовик, Ј. Прњавор). Највећи број сељака закупаца манастирске земље био је из Каленовца — 6; највећу пак површину узимали су под закуп сељаци из Ј. Прњавора — преко 10 ха. Пред други светски рат манастир је повећао закупнину „доброј земљи“ на 300 дин. и, с обзиром да је био у новчаној кризи, издавао је под новчани закуп сву земљу у „планини“. 1940. године он је земљу у непосредној околини издавао у наполицу само оним сељацима који су му давали раднике за разне пољопривредне послове (2). У то време поседник Драгутић Васић из Јагодине узимао је од наполичара Милутина Тодоровића више 250 кг жита него што му припада по „наполицу“; Милутин Вучић је морао поред 50% приноса рода да дотерује власнику земље „по неколико кола угља без икакве надокнаде“ (1) итд.

(подручје П. З. Глоговац); најмање к. о. Багрдан (варош) — 47 ха (П. З. Багрдан) и к. о. Топола — 93 ха (П. З. Драгоцвет).

Ск. 1. Укупна површина по начину коришћења на подручјима Пољопривредних задруга Светозарева, Драгоцвета, Багрдана и Глоговца

У деветој години после увођења комуналног система, 1964. год., обрадива површина је заузимала 32.331 ха или 95,4% од укупне пољопривредне површине. 94,3% свих обрадивих површина припада индивидуалним газдинствима, а 5,7% је у друштвеном сектору, који углавном представљају пољопривредне задруге. Од 32.331 ха у 1964. год. обрадива површина је повећана на 32.430 ха у 1967. год., а пољопривредна увећана од око 33.865 на 33.973 ха. Последњих 3 — 4 деценије обрадива површина у гравитационим подручјима П. З. Драгоцвет, П. З. Светозарево, П. З. Глоговац и П. З. Багрдан је повећана за више

од 10⁰%. У поређењу са годинама између два светска рата данас има више њива за 10,48⁰%, воћњака 30,34⁰%, винограда 77,78⁰%, а ливада мање 27,46⁰%, пашњака 78,57⁰% и трстика 104,6⁰%.

Укупна површина по начину коришћења

Категорија земљишта	ха	%	
		пољопривредног земљишта	укупног земљишта
I. Оранице	26.879	79,1	57,2
Екстрактивне културе	(7.987)	(23,5)	
Интензивне културе	(14.999)	(44,1)	
Структуротворне културе	(3.714)	(10,9)	
Расадници	(5)	(0,0)	
Врбици на ораницама	(25)	(0,1)	
Угари	(56)	(0,2)	
Необрађене оранице	(93)	(0,3)	
II. Сталне културе	4.177	12,3	8,0
Виногради	(1.673)	(4,9)	
Воћњаци	(2.504)	(7,4)	
III. Стално зелене површине	2.765	8,1	5,9
Ливаде	(1.374)	(4,0)	
Пашњаци	(1.391)	(4,1)	
IV. Трстици и баре	152	0,5	0,3
Свега пољопривредно земљиште	33.973	100,00	72,3
V. Шумско земљиште	9.856		21,0
VI. Неплодно земљиште	3.128		6,7
Свега (I — VI)	46.957		100,0

Искоришћавање ораница

42,6⁰% од укупног фонда ораница у комуни налази се на подручју П. З. Светозарево. Од тога на друштвени сектор отпада 7,5⁰%. Остатак од 92,5⁰% налази се на поседима индивидуалних газдинстава — 10,623 ха. У укупном фонду ораница подручје П. З. Драгоцвет учествује са 28,3⁰%, П. З. Багрдан са 13,6⁰% и П. З. Глоговац са 15,5⁰%. Највећи део фонда ораница користи се за производњу кукуруза — 11,074 ха (41,2⁰%); најмање за индустријско биље — 1.285 ха (4,8⁰%). У укупном фонду ораница екстрактивне културе учествују са 7.987 ха (29,7⁰%).

Начин обраде земље. — 5,2⁰% од укупног фонда ораница обрађују пољопривредне задруге и остале друштвене организације. Социјалис-

тичке форме обраде земље на приватном сектору — иако су новије датума — обухватају преко 87.500 ха. 8.108 или 90,2% од укупног броја индивидуалних газдинстава је обухваћено кооперацијом у пољопривреди. Највећи број кооперативних газдинстава, њих 7.439 има склопљене уговоре у ратарској производњи. Задруге са њима склапају кооперативне уговоре углавном на три културе (шећерну репу, пшеницу и кукуруз). У том погледу предњаче задруге у Драгоцвету и Светозареву. 1967. године оне су у свом гравитационом подручју обухватале кооперацијом у пољопривреди 5.926 газдинстава. Само пољопривредна задруга у Светозареву од укупно 10.500 ха индивидуалних газдинстава обухвата 4.000 ха. У истој години пољопривредне задруге у Багрдану и Глоговцу су имале склопљене кооперативне уговоре у пољопривреди са 2.182 газдинства (од тога у ратарству 2.012).³⁾

Иза ослобођења 1945. год. уведен је трактор у обради земље на територији комуне Светозарево. У првим послератним годинама користила су их индивидуална газдинства и сељачке радне задруге са машинско-тракторске станице. 1949. године „државни сектор“ у Светозареву имао је: 22 тракторска плуга, 6 запрежних плугова, 15 сејалица, 2 косачице за траву, 18 жетелица, 1 тракторску грабуљу, 27 дрљача, 11 вршалица, 6 круњача, 2 ветрењаче, 2 тријера, 1 бубањ за запрашивање, 8 сечкалица за репу и 20 бензиских трактора (4). Касније, између 1950. и 1951. године, задруге су набавиле сопствене тракторе, тако да су крајем 1952. године имале око 30. У 1953. години

³⁾ У XIX веку за орање земље коришћене су углавном дрвена ралица и дрвени плуг, а место дрљаче (које није било) употребљавана је „брана“. Радна снага су најчешће били волови; често пута су и по 3 пара вукли дрвени плуг или ралицу. За дан орања обично се орало 30 ари. Раоник, као и друге алатке (будак, мотика, срп) правили су ковачи, којих је било скоро у сваком насељу. Пшеница се сејала око 15. новембра и смењивала у плодореду са кукурузом. Жито се жњело око 15. јула, тј. када се завршавало са кошењем ливада. Врло се воловима и коњима око „гувна“, а вејало на ветру. Од јутра до после подне обично се могао да оврше 1 стог (260 снопова). Прва „копња“ (окопавање) кукуруза вршена је крајем јуна (друге није ни било после укидања турског аграрног система). Кукуруз се брао — скидао — ломио са стаблом и „комишинама“ око 15. октобра и носио кући на „комишање“. Овас се косио косом и денуо као сено. Конопље се сејало када и кукуруз (10—15 дана по Ђурђев-дану), а „конопљак чупао“.

Око 1870.-их година поједина газдинства у комуни Светозарева почела су да користе гвоздене плугове за обраду земље. Тих година први гвоздени плуг у Ј. Прњавору набавио је манастир Јошаница (3). Нешто касније, између 1886—1890. год. уведен је у Јагодини (М. Јошић) и Белици (први бронзани плуг набавио је С. Николић 1886. год.). На почетку XX века под утицајем расадника и земљорадничких задруга уведени су гвоздени плугови заједно са дрљачом у Бунару, Шантаровцу и другим насељима. Тада су већ у Слатини Миљивоје Ивановић и Живојин Радојевић имали по 1 тријер (набавили су их из Пеште 1904. год.). Прву парну вршалицу у Ј. Прњавору набавио је манастир Јошаница 1907. год. (пре тога он је имао вршалицу са сточном запрегом). Њу је манастир заменио 1928. год. моторном вршалицом. До 1896. год. у Међуречју кукуруз се једанпут окопавао; тада је уведена друга „копања“. Девет година касније, 1905., Марко Лукић је набавио први гвоздени плуг. Копачицу у обради земље је увео Александар Милановић (1913. г.). Први пращач и вршалица у Слатини набављени су 1921/22. год. Жетелице и самовезачице уведене су тек пред други светски рат.

број задружних трактора је повећан на 40, а у 1967. на 129. Од 1953. до 1967. године друштвени сектор је укупно набавио 106 нових трактора. Друштвена газдинства имају данас 139 трактора (6.500 КС), 29 комбајна (1.575 КС), 39 моторних вршалица, 27 жетелица и још 122 разне прикључне и друге машине.

У 1953. години на 1 трактор долазило је преко 800 ха обрадивог земљишта, а у 1967. години 232,58 ха. Механизација у појединим деловима комуне веома је неуједначена, јер територијални размештај машина није исти. У подручју ПЗ Багрдан на 1 трактор долази преко 698 ха обрадивог земљишта, у подручју ПЗ Светозарево 220,11 ха, у подручју ПЗ Глоговац 224,31 ха и у подручју ПЗ Драгоцвет свега 189,40 ха.

На 1 плуг код приватног сектора долази 5,5 ха обрадивог земљишта. Од 1955. до 1957. године индивидуална газдинства углавном су увећавала пољопривредни инвентар у границама просте репродукције, али су у исто време максимално користила механизацију друштвених пољопривредних газдинстава. После формирања комуне Светозарево у њеним данашњим границама, односно после 1964. године, газдинства из Белице, Бунара, Драгоцвета, Драгошевца, Ј. Прњавора, Ковачевца, Лозовика, Лукара, Медојева, Међуреча, Мишевића, Слатине, С. Села, Шантаровца, Шуљковца, Тополе и Врбе користе тракторе за обраду земље пољопривредне задруге у Драгоцвету; газдинства из Д. Рачника, Багрдана, Г. Рачника, Ловаца, Милошева и Стрижила користе фонд машина пољопривредне задруге у Багрдану; газдинства из Бресја, Вуковче, Црнче, Деониче, Д. Штипља, Главинаца, Г. Штипља, Каленовца, Кочиног Села, Колара, Кончарева, Ланишта, Мајура, Ракитова, Рибара, Рибника, Сиоковца, Светозарева, Трнаве, Винораче, Вољаче и Врановца ступају приликом обраде земље у кооперативне односе са пољопривредном задругом у Светозареву; а газдинства из Добре Воде, Драммировца, Дубоке, Глоговца, Малог Поповића и Рајкинца користе механизацију пољопривредне задруге у Глоговцу. Највећи број трактора има пољопривредна задруга у Светозареву, чије гравитационо подручје обухвата 22 насеља са 19.192 ха (од тога плодно земљиште 17.504 ха); она има 58 трактора, 12 комбајна, 15 моторних вршалица, 12 жетелица и још преко 50 прикључних и других машина.

Још крајем XIX века сељачка газдинства почела су да користе стајско гнојиво за ђубрење обрадивих површина. Пре тога „њиве су се одмарале кад се испосне“. Земља се одмарала на тај начин, што се један комплекс орао више година, па када се земља испосни, газдинства су прелазила на други комплекс, а овај остављала да се одмара неколико година (претварала су га у стално зелене површине). Овакав начин искоришћавања земљишта нарочито је био карактеристичан за поседнике у Мишевићу, Горњем Штипљу, Ј. Прњавору и Слатини (брдовити део комуне). Од 1918. године многа газдинства поправљају физички састав земљишта гајењем структуротворних култура. У нижим и брежуљкастим деловима комуне између 1924—1941. године овај процес код парцела које су биле „ослабиле“ ишао је овако: ораница — детелина — ораница (Ланиште, Бунар, Рибаре и др.).

1924. године сељачка газдинства у Слатини и многим другим насељима комуне почела су први пут да употребљавају вештачко ђубриво; али из друштвено-економских разлога она су га између два светска рата користила више експериментално на малим површинама. Међутим, у том погледу стање се иза ослобођења 1945. године из основа изменило, нарочито после увођења комуналног система 1955. године, јер је код произвођача већ створена навика за употребом вештачких ђубрива: само од завршетка јесње сетве 15. XII 1965. до 31. V 1966. газдинства су утрошила 1,324.775 кг фосфорних, калијевих и осталих минералних ђубрива. У првим годинама после укидања административног система управљања привредом фабрика шећера из Ђуприје је скоро сваке године стављала на расположење газдинствима из комуне, која сеју шећерну репу, и то: 100 кг калијумове соли, 50 кг супер фосфата и 50 кг шалитре — укупно 200 кг по 1 ха 1953. год.). Сем тога, између 1958. и 1960. године ради интензивнијег искоришћавања ораничних површина у комуни месне народне власти завеле су обавезан агроминимум на површинама засејаним хибридном кукурузом, италијанским сортама пшенице и шећерном репом, који се поред осталог састојао у употреби 800—1000 кг вештачког ђубрива по 1 ха (5).

Године 1968. пољопривредне задруге у комуни Светозарево биле су главни носиоци савремене обраде земље и проширене репродукције. Технички и организационо оне су способне за стално повећање продуктивности рада не само на својим поседима него и индивидуалних газдинстава. Последњих година стално увећавају средства за производњу, како би била способна за ангажовање у кооперацији са индивидуалним газдинствима. При овоме оне користе све форме кооперације које обезбеђују јачање друштвених средстава, унапређивање начина обраде земље, повећање производње засађених култура по 1 ха и јачање социјалистичких односа у комуни. У плану је да се до 1970. године у ратарској производњи кооперативном сарадњом обухвати око 14.000 ха или за 86% више него у 1965. (6).

Екстрактивне културе. — У XIX веку, нарочито пре укидања турског аграрног система, гајењу екстрактивних култура није поклањана довољна пажња. Сељаци су углавном сејали пшеницу, и то најчешће толико да имају кисео хлеб о благим данима. Производња је била различита у разним годинама, а 1833. године у читавој Јагодинској нахији десечарски спахијски приход износио је 54.447 ока пшенице, 20.121 ока јечма, 2.582 оке зоби и 1.090 ока ражи (7, с. 1026—1027). Изузетак од овога током XIX века, у ослобођеној Србији, чинио је манастир Јошаница, који је по производњи екстрактивних култура био познат у Поморављу; он је још 1885. године на преко 30 ха сејао јечам и пшеницу (8). Крајем XIX века под утицајем тржишта почели су да се баве у нешто већој мери производњом пшенице и сељаци из Белице, Драгоцвета, Бунара и Вољавче. Тих година са пијане у Јагодини за време сезоне трговци Ж. Петровић, Ј. Ђеловић и М. Марковић извозили су по 10—15 вагона пшенице, ражи и јечма.

У годинама између два светска рата, односно 1933. год., сељаци из насеља која су административно припадала Светозаревоу од 100 ха сејала су пшенице — 32,1 ха, јечам — 1,5 ха, овас — 1,1 ха, раж —

0,2 ха и остале културе — 65,1 ха. Принос по 1 ха био је пшенице 10,2 мц, јечма 12,3 мц, овса 8,9 мц, ражи 9,9 мц (9). Једно газдинство које је имало 10 ха просечно је производило 10—20 мц пшенице за тржиште. 1936. године произвођачи су за продатих 100 кг пшенице добијали по 105 дин. код извозних фирми Т. Станојевића, Т. Ђурића, М. Марковића и Браће Јовановић и Стојковић.

До другог светског рата гајење екстрактивних култура толико је напредовало, да је околина Светозарева била главни снабдевач са пшеницом млинова у Битољу, Скопљу, Лесковцу, Нишу, Крагујевцу, Београду и локалног млина Ј. Тасића капацитета 1200 вагона брашна годишње. Уочи другог светског рата сваке среде, за време сезоне (од јула до августа), сељаци из Белице, Левча и Темнића продавали су на пијаци у Јагодини по 5—30 вагона пшенице. У то време само извозна фирма Даце Стојковића имала је годишњи промет око 3.500—4.000 вагона екстрактивних и интензивних култура (пшеница, раж, оvas, кукуруз); она је 1940. год. извозила пшеницу преко „Призада“ и лиферовала трговцима по Босни.

Иза ослобођења, 1945. год., површине под екстрактивним културама у појединим к.о. знатно су проширене; просечно сваке године само у к. о. Светозарево пол новим сетвеним површинама засејаним пшеницом било је око 7 ха (1947.—1950. год.); ове сада сеју и општедруштвене организације. У прве четири године после увођења комуналног система сетвена површина под пшеницом се повећала за 3,9⁰/₀, ражи 2,7⁰/₀, јечмом 105,7⁰/₀, овсом 7,1⁰/₀. Међутим, од 1960.—1967. год. ова површина под пшеницом је смањена за 25,7⁰/₀, ражи 3,4⁰/₀ и овсом 15,8⁰/₀. У том времену — периоду јачања друштвено организоване производње, увођења обавезног агроминимума у обради земље, боље организације пољопривредне службе, бројних кооперативних односа у ратарству између задруга и индивидуалних произвођача, смањивања учешћа стрних жита у укупном фонду сетвених површина и проширења засејаних површина под високородним сортама пшенице, укупна производња екстрактивних култура не само да није смањена у односу на 1960. год., него је чак повећана са 183.943 на 193.588 мц.

Пожета површина и приноси појединих екстрактивних култура у 1960. и 1967. год. (10)

Култура		Година	
		1960.	1967.
Пшеница	хектара	8985	6999
	принос у мц	171259	179829
Раж	хектара	151	146
	принос у мц	2064	2167
Јечам	хектара	284	323
	принос у мц	5016	6628
Оvas	хектара	511	441
	принос у мц	5604	4964

Године 1967. под екстрактивним културама било је 7.987 ха, од чега 6,8% на поседима опшtedруштвених газдинстава (ПЗ Глоговац, ПЗ Светозарево и др.). Од 100 ха под екстрактивним културама на приватном сектору било је засејано пшенице 88,7%, ражи 2,0%, јечма 3,5%, овса 5,8%; док на опшtedруштвеном сектору структура иско-ришћавања ових површина изгледа овако: пшеница 98,5%, јечам 0,6%, овас 0,9%. И један и други привредни сектор углавном сеју високо-родне сорте пшенице. Раније, на почетку XX века, индивидуална газдинства сејала су пшеницу „јару“ (врло мало, у пролеће) и „озиму“; биле су обе врло ситне; по боји „јара“ је била „бела“, а „озима“ „пу-но жута“, или како су је произвођачи називали „грвена“. Од 1907.—1940. год. индивидуална газдинства су увела многе нове сорте пше-нице (банатска белија и др.); ове су после ослобођења, 1945. год., већим делом замењене италијанским сортама. У комуни има данас 7052 ха под пшеницом, од којих је 6.242 ха засејано високородним сортама (1967. год.).

Између 1957. и 1958. године на данашњој територији комуне Све-тозареве у околини Бунара просечан принос најважније екстрактивне културе пшенице износио је 10,1 — 10,3 мц по 1 ха, а у општини Све-тозареве 11,3 — 16,4 мц. У периоду 1959.—1960. год. просечан принос је повећан на 18,2 — 21,3 мц (10), а у 1967. на 25,6 мц. Највеће про-сечне приносе постижу опшtedруштвене организације — преко 30,0 мц/ха (ПЗ Светозарево — 36 мц/ха, ПЗ Драгоцвет — 42 мц/ха, Лозно-воћни расадник у Светозареву — 40 мц/ха итд.). Од 1962. до 1967. го-дине број коопераната по екстрактивним и осталим културама је по-већан за око 17%. Само пољопривредна задруга у Багрдану има данас склопљене кооперативне уговоре у ратарству са 1.312 газдинстава (1967. год.).

Комуна Светозарево по укупној производњи пшенице заузима 21 место у ужој Србији. 1967. године она је произвела укупно 193.588 мц свих екстрактивних култура. То је за 5,2% више него 1960. године. Друштвени сектор производи 17.674 мц (9,1% од укупне производње). Од укупне количине произведених екстрактивних култура на приват-ном сектору 1,7% откупљују задруге; ове из сопствене производње продају 3,4% произведених култура. Остатак око 189.960 мц нај-чешће троше сами произвођачи, откупљује и прерађује у сопственим економским јединицама радна организација „Житомлин“ (Светозаре-во) (11).

Процент ораница под интензивним културама је релативно висок. То важи за све катастарске општине и газдинства из свих социјално имовинских категорија без обзира на привредни сектор власништва. У укупној ораничној површини интензивне културе учествују са 14.999 ха или 55,8%. Од тога на кукуруз отпада 11.074 ха или 73,8%, инду-стријске културе 1.285 ха или 8,6%, повртарско биље 2.305 ха или 15,4% и остале интензивне културе 355 ха или 2,2%.

Још у XIX веку у производњи интензивних култура *кукуруз* је заузимао запажено место на поседима газдинстава из свих социјално имовинских катего-рија: једно ради исхране људи, а друго због стока. Сејао се на „јаким земљама“

(„крчевинама“) са „узродом“ (пасуљ, бундевс). Кукуруз са једном „копњом“ (окопавањем) најчешће је давао 500—1.900 кг. Најбоље њиве давале су принос до 1.200 кг/ха; најслабије — 350 кг/ха. Крајем XIX века са увођењем друге „копње“ принос се повећао за 10% (у насељима поред Велике Мораве до 50%). Тих година највећи произвођач кукуруза за тржиште био је манастир Јошаница; он је још 1885. године сејао кукуруз на преко 13 ха (8).

Године 1933. у насељима која су административно припадала Јагодини под кукурузом се налазило 56,5% укупног фонда ораница. У 1960. години на данашњој територији комуне Светозарево проценат ораничних површина под кукурузом је износио 38,9, а у 1967. око 41,2. Од 1933. до 1967. године просечни приноси су увећани од 13,7 на 29,5 мц по 1 ха. Комуна има данас 11.074 ха под кукурузом. Највеће површине под њим на друштвеном сектору има ПЗ Светозарево — 164 ха, затим ПЗ Глоговац — 68, ПЗ Драгоцвет — 30, ПЗ Багрдан — 13; остале друштвене организације имају под њим 3 до 17 ха. У социјално имовинским категоријама до 5,0 ха на приватном сектору кукуруз је највише гајена култура, а на поседима газдинстава изнад 5,1 ха такође је међу водећим културама.

У условима комуналног система кукуруз се гаји у свим катастарским општинама. Познатије катастарске општине по производњи кукуруза налазе се у гравитационим подручјима ПЗ Светозарево, ПЗ Глоговац и ПЗ Багрдан поред Велике Мораве. У њима друштена газдинства искључиво сеју високородне сорте кукуруза, док индивидуална газдинства и остале. 1967. године било је у свим катастарским општинама укупно 8.037 ха под хибридни сортама (72,6% од укупне сетвене површине под кукурузом). Захваљујући сетви високородних сорти кукуруза и повшаној употреби вештачког ђубрива последњих 10 година укупна производња ове културе је повећана за 126.947 мц. Обим производње у 1967. био је за 16,3% већи него у 1957. и износио 327.293 мц, а у 1966. години за 12,8% већи него у 1960. У укупној производњи кукуруза друштвени сектор учествује са 5,7%.

Светозарево заузима 18. место у Србији по укупној производњи кукуруза. Од читаве србијанске производње кукуруза на комуни Светозарево отпада 1,6%. 1966. године у комуни је просечно произведено на сваког становника близу 5 мц кукуруза; укупно 3.062 вагона.

Крајем XIX века *повртарством* у Јагодини углавном су се бавили „баштованије из Бугарске и Македоније...“ (12, с. 347—348); поред њих 19 (13), 1904. године у околини постојала су још 2 баштована — Илија Милошевић, звани Инца, и Милутин Костић. Први је још 1875. године отишао у Краљево и запослио се код тамошњих баштована. Када се 1904. године вратио из Краљева, он је у Драгоцвету развио баштованство у заједници са Милутином Костићем; они су за баште узели земљу под закуп од Милована Костића (2,50 ха). Гајили су рано поврће у „кара лејама“ (без стакла) и продавали у Јагодини и Крагујевцу. У годинама после првог светског рата Ђурђе П. Милојевић увео је топле леје (са стаклом). 1921. године он се бавио баштованством са братом Стеваном на површини од 1 ха; тада је имао око 20 топлих леја и производио углавном парадајз, купус и паприку.

Између два светска рата у Драгоцвету било је око 60 професионалних баштована и под њиховим утицајем развила се ова ратарска грана у многим

данаšnjим селима комуне (Шуљковац, Винорача, Трпавица и др.). У то време баште су се углавном налазиле поред Велике Мораве, Белице, Јошаничког и Ковачевачког потока. Наводњавање башта је вршено помоћу долапа, из бунара (на удаљеним местима од реке), а данас се црпе вода и помоћу пумпи, па вадама растура по лејама. Семе, које баштовани сами нису могли да произведу, набављали су из Београда и Љубљане. Сваки професионални баштован је имао свој шпедитер, којим је „разносио“ поврће по околним пијацама. Доходак годишњи од 1 ха под баштама износио је и до 20.000 динара (Михајло Поповић и др.).

Иза другог светског рата повртарство у комуни је такође веома добро развијено, нарочито у Драгоцвету, који се налази између Крагујевца и Светозрева, на путу. Још пре увођења комуналног система газдинства из овог насеља су имала око 2.000 топлих леја (од тога СРЗ 200). У 1960. години газдинства из свих социјално имовинских категорија имала су преко 3,9 хиљада уређаја за заливање и наводњавање башта, од чега на ручни погон 3.484, затим сточни 246, моторни 3 и погон воде 181. У социјално имовинским категоријама до 5,00 ха од поврћа се највише сеје кромпир, а у категоријама изнад 5,01 ха такође је он водећа култура. Востан сеју газдинства из свих социјално имовинских категорија, а највише се производи у Винорачи — преко 100 вагона годишње.

Култура *шећерне репе*, као најважнија индустријска биљка, сеје се још од пре првог светског рата, одмах по подизању фабрике шећера у Поморављу. Између 1919. и 1940. год. сејала се углавном по селима поред Велике Мораве (Кончарево, Ракитово, Рибаре, Кочино Село, Глоговац, Мали Поповић, Ланиште, Багрдан, Милошево). За време другог светског рата, с обзиром да се шећерна репа по наређењу окупатора морала више сејати, реон сајења је проширен на „брдске потесе“ и због тога је просечан принос опао од 20.000 на 8.000 кг по 1 ха. Тада су производила репу и ова села: Белица, Врба, Бунар, Шантаровац, Шуљковац, Међуреч, Деоница и др. По ослобођењу 1945. године реон сејања шећерне репе је сужен, пошто се увидело да су просечни приноси опали. Последњих 15 година они су повећани за преко 80%. Од овога изузетак чини 1952. година. Те године због суше били су ниски приноси по 1 ха — 6.000 кг. А у Десници Живадин Стефановић добио је са 1 ха чак свега 1.500 кг репе.

Још 1953. године СРЗ „Сава Цветковић“ у Драгоцвету просечно је произвела 133.000 кг шећерне репе по 1 ха, што је прелазило ниво светске производње. У годинама после укидања административног система управљања привредом, газдинства углавном набављају семе за сетву од Селекционе станице у Алексиначком Руднику. Пред увођење комуналног система фабрика шећера у Ђуприји је — као што је већ раније речено — стављала на расположење произвођачима вештачко ђубриво да би повећали просечне приносе по 1 ха. 1953. године произвођачи који су узимали шећер за продату репу, добијали су бесплатно вештачко ђубриво, а остали су плаћали за 200 кг ђубрива 1.600 динара. У условима управљања привредом непосредно од самих произвођача захваљујући повећаној употреби вештачког ђубрива при-

носи шећерне репе су повећани г.о 1 ха и 1967. године они су просечно износили 350,5 мц.

Преко 28% од укупне производње шећерне репе у комуни производе опшtedруштвене организације. Највећи произвођач репе је пољопривредна задруга у Светозареву. Године 1967. она је сејала репу на 143 ха и остварила просечан принос од 343 мц/ха. Задруга у Драгоцвету сеје репу на 92 ха и просечно производи 350 мц/ха. То је највећи принос ове културе на друштвеном сектору у комуни Светозарево.

За гајење осталог индустријског биља такође постоје повољни физичко-географски услови. Међутим, због оскудице у обрадивој земљи под њима се налази свега 414 ха ораница (32,2% од укупне површине засејане индустријским биљем). Од тога на сунцокрет отпада 320 ха или 77,2%, на конопљу 82 ха или 19,9% и лан 12 ха или 2,9%. Последње две индустријске биљке искључиво сеју индивидуална газдинства и производе их 17,5 — 20,5 мц/ха. Највеће просечне приносе од сунцокрета постижу опшtedруштвене привредне организације — 19,0 до 22,0 мц/ха. Пољопривредна задруга у Драгоцвету, на пример, остварила је 1967. године са 20 ха просечан принос сунцокрета од 22,0 мц/ха. Три метарске центе мање по 1 ха је добила пољопривредна задруга у Светозареву. То су, нема сумње, релативно високи приноси у производњи сунцокрета за месне физичко-географске прилике и они су за 4,9—7,9% већи од просечних у комуни.

У почетку је већ истакнуто да су *структуротворне културе* у околини Светозарева уведен у плодоред при крају XIX и на почетку XX века. У Међуречу, на пример, 1903 године Михајло Радовановић је први међу својим мештанима купио семе луцерке у Пољопривредној школи у Ђуприји и засејао га на свом поседу; на то га је пропагандом натерао његов земљак ученик у школи Јанићије Миловановић. Идуће, 1904. године, по угледу на њега почели су да сеју структуротворне културе и остали његови имућинији суграђани. Уочи и у годинама после првог светског рата највише су сејане у насељима поред Велике Мораве. У то време уведена је као култура и црвена детелина. Њу су прво почела да сеју газдинства из села Шуљковца, Шантаровца и Бунара. Поред свега тога, између 1930—1940. год. још увек највећи број газдинстава је сено за исхрану стоке највише добијао са стално зелених површина (14, с. 83). То је нарочито био случај у насељима Мишевић, Горње Штипље, Пријавор и Слатина, где су постојали повољни услови за испашу стоке и „земља одмарала кад се испосни“. Међутим, смањивањем стално зелених површина у послератним годинама и у овим насељима газдинства су почела да гаје струкурутворне културе на већим површинама.

Процент ораница под структуротворним културама још увек је мали и не обезбеђује „довољну и стабилну крмну базу за... сточарство“. У већини насеља претежно се гаје луцерка и детелина, „јер... брзо и јако... утичу на побољшавање плодности земљишта“ (15, с. 101—102). Оне се три пута косе и најчешће дају у сушним годинама 2000—5500 кгц сена по 1 ха, а кишних до 8000 кг.

Искоришћавање земљишта за сталне културе

Виноградарство. — Још 1900-их година газдинства у комуни почела су да гаје винову лозу на америчкој подлози. Тих година расадник у Јагодини био је организовао чак и курсеве за калемљење винове лозе на америчкој подлози, што је уочи првог светског рата имало видног утицаја на подизање нових винограда. Међутим, поред свега тога, од 1927/28. год. запажа се стагнација у развоју виноградарства због слабе конјунктуре гвожђа. Тада су се цене грожђа кретале на пијаци у Јагодини до 0,45 дин. по 1 кг. Виноградари нису хтели да продају грожђе по тој цени и тражили су излаз из ове ситуације у формирању задруге. Главни покретачи за оснивање задруге били су: Јанићије Милановић, земљорадник из Међуреча, Михајло Милошевић, земљорадник из Деонице, Милан Димитријевић из Шуљковца, Миладин Гајић из Шантаровца, Андреја Стефановић из Деонице, и Брана Марковић, срески пољопривредни референт из Јагодине. 1934. године они су са још 33 оснивача и оснивали земљорадничко-виноградарско-воћарску задругу у Јагодини.

У првим годинама рада земљорадничко-воћарско-виноградарска задруга у Јагодини није имала сопствени инвентар. Ко је желео да буде задругар морао је да преда задрузи и своју бачву. Тек 1938. године задруга се задужила 400.000 дин. и изградила подрум капацитета 40—50 вагона вина. На почетку 1938. године она је имала 64 задругара са 71 уделом од по 500 динара. Током године задругари су уписали нових 564 удела од по 500 динара. У периоду јануар—децембар исте године задруга је примила само једног новог члана услед малих подрумских капацитета. Крајем 1938. године она је имала 63 задругара са 635 удела по 500 динара (16).

Пред други светски рат земљорадничко-воћарско-виноградарска задруга била је главни подстрекач подизања нових винограда и регулатор цена грожђа на пијаци у Јагодини. 1938. године она је откупила од задругара и прерадила 140.000 кг грожђа. Грожђе је куповала по 10—12 динара за степен шећера у шири. Према јачини шире поједини су задругари „добили од 160—200 дин. за 100 кг грожђа обичног ... ризлинга ... до 255 дин.“ (16).

У годинама после другог светског рата задруга је подигла матичњак од 3 ха са годишњим капацитетом од 500—600 хиљада резница, извршила проширење капацитета подрума у дрвеним бачвама и бетонским постављеним цистернама, тако да је већ 1953. године могла да смести 250 вагона вина, а да у сезони прими и преради 300 вагона грожђа. Пред увођење комуналног система њен подрум је био моторизован, тако да је имао 5 моторних пумпи, муљаче и пресе. Од 1949. године запажа се сталан прилив броја задругара. Задруга за њих набавља резнице, плави камен, рафију, маказе и остале потребне виноградарске справе. У сушним годинама она за своје чланове набавља чак и људску и сточну храну.

Све напред наведене и остале предузимане мере од стране задруге имале су видног одраза на повећавање засађене површине под виноградима не само у комуни Светозарево него и у суседним насељима, тако да је до 1949. овај део Поморавља годишње имао 10—15 ха нових винограда. Од тада, с обзиром да је сортама у величини од 20 ха на земљишном фонду у Глоговцу, Врановцу, Лозовику и Шуљковцу и набавила трактор за риголовање, ово повећање до 1958. задруга мислила да подигне сопствени угледни виноград са високо квалитетним износи од 30 до 50 ха годишње.

1949. године насеља која су административно правитирала Светозареву имала су преко 9 милиона засађених чокота винове лозе. То је око 2% од укупног броја чокота винове лозе у ужој Србији. Сам град Светозарево, иначе, по броју чокота винове лозе заузимао је тада прво место међу градовима у крагујевачкој области (испред Параћина, Новог Пазара, Крушевца, Краљева) и имао 336.074 чокота (од тога на америчкој подлози 326.204 чокота). Нарочито су велики број чокота имала непољопривредна газдинства са властитом земљом — укупно 245.794. На другом месту су била газдинства друштвеног сектора — 56.240 чокота. Затим су долазила индивидуална газдинства са поседом од 2,1—5,0 ха — 17.770, газдинства из социјално имовинске категорије до 2,0 ха — 6.550, газдинства са поседом између 5,1—8,0 ха — 2.850 и друга (17).

Између 1958—1963. године запажа се тенденција смањивања површина засађених под виновом лозом. У овом периоду, према подацима предузећа „Јагодински подруми“, годишње се крчи и до 120 ха због неспособности, а делом и незаинтересованости индивидуалних произвођача за дугорочне инвестиције, које су по 1 ха под виноградима велике и уз висока фискална оптерећења винограда нерентабилна при ниским ценама грозђа и вина. Пред почетак привредне реформе годишња стопа крчења винограда у подручју из кога се предузеће „Јагодински подруми“ снабдевају грозђем је била око 12%, од чега 5% због природне амортизације услед дотрајалости и престарелости винограда, а 7% претежно због ниских откупних цена грозђа и слабог пласмана вина. Због свега тога је и разумљиво што се 1962. године у комуни Светозарево налазило свега нешто око 2.000 хектара под виноградима. Од тога је имао приватни сектор 97% засађених винограда док друштвени — свега 3%. Последњи су углавном засађени у периоду 1951.—1958. години. Од овога унеколико чине изузетак незнатне површине под виноградима које су добиле општедруштвене организације из аграрног или пољопривредног земљишног фонда, какав је био случај 1961. године са СРЗ „Сава Цветковић“ у Драгоцвету (1 ха), пољопривредним предузећем „Воћњак“ у Доњем Штипљу (2 ха), пољопривредним добром „Партизан“ (1 ха) и земљорадничком задругом у Светозареву (1,80 ха) или пак виноградима лозно-воћног расадника у Светозареву који су етапно подизани у периоду 1929—1959. године (24,35 ха). Тако, на пример, у шестој години увођења комуналног система земљорадничка задруга у Деоници имала је на својој економији под виноградима 8 ха, које је 1956. године засадио Пословни савез за воћарство и виноградарство из Светозарева, задруга у Драгоцвету 0,40 ха итд.

С обзиром на овкву ситуацију после доношења привредне и друштвене реформе предузет је читав низ мера да се унапреди виноградарство и винарство у комуни. Зато је у периоду од 1966. до данас и дошло до извесног повећавања засађене површине под виновом лозом. Само 1967. године подигнуто је око 20 ха нових винограда и то углавном на поседима индивидуалних газдинстава, јер задруге немају довољно интересовања за развијање виноградарства на својим економи-

јама и погонима него само за откуп грозђа. Шта више, маржу коју оне добијају од откупа грозђа скоро редовно и у потпуности преливају у друге задружне делатности. Исто тако, између њих и индивидуалних произвођача још увек није спроведена кооперација у подизању нових винограда. 1968. године ови односи имали су искључиво комерцијални карактер.

На подручју комуне Светозарево око 2—2,5 хиљаде радно способних пољопривредника остварује главне приходе и налази запослење у виноградарству и винарству. 1967. године они су имали 1673 ха засађена са 12.192.000 чокота винове лозе (преко 70% винске сорте). Од тога 11.921.350 чокота припада индивидуалним газдинствима, док друштвеном сектору — 270.650 чокота. Просечни приноси грозђа по 1 чокоту износе 0,201 — 0,506 грама.

Преко 82% произведеног грозђа у комуни Светозарево прерађује се у алкохол. 1967. године од 49.052 мц грозђа произведено је 23.981 хл вина и 3.197 хл ракије комовице. У истој години земљорадничке задруге су откупиле од индивидуалних произвођача 1.822 кг грозђа за јело, 217.576 грозђа за прераду и 36.706 литара вина.

Још крајем 1966. године решењем Народног одбора општине основано је у Светозареву за обављање основне прераде грозђа и дораде виноградарских производа предузеће „Јагодински подруми“. У његов састав ушли су подруми у Светозареву и Јовцу. Сада ово предузеће послује као погон предузећа „Навип“ у Земуну. 1966. године оно је располагало основним средствима у набавној вредности од 284.783.715 динара. Вредност оруђа за рад по 1 запосленом раднику је 2.048.377 дин.

Капацитети подрума предузећа „Јагодински подруми“ износе 585 вагона. Од тога су 68% вагона судови за вино, 9% вагона судови за ракију, 7% вагона судови за манипулативни простор и 16% вагона базени за комину. Највећа цистерна за вино има 10 вагона запремине. Подрумски капацитети служе и за лагеровање готових производа. 1961. године је у њима било вина која су произведена још 1958., 1959. и 1960. године.

Подруми се снабдевају сировинама од расадника, пољопривредних добара и преко земљорадничких задруга из подреона у шумадијско-поморавско-подунавској србијанској виноградарској области, који обухвата левачко, светозаревачко, параћинско и црквеначко виногорје. Само 1964. године подруми су откупили од земљорадничких задруга и других општедруштвених организација путем уговора 3.950.869 кг грозђа у вредности од 159.355.339 динара. Од тога грозђа они су произвели 2.493.821 литар вина. Остатак од 796.009 кг отпада на комину 602.131 кг и талог — 193.878 кг.

Око 60% произведених вина у предузећу „Јагодински подруми“ су типа ружица, 20% вина типа црно, 12% бела вина и 8% висококвалитетна вина. 1960. године произведено вино типа ружица у подрумима на територији комуне Светозарево добило је на Међународном сајму у Љубљани оцену шампион, а 1962. оцењено је златном медаљом на Пољопривредном сајму у Новом Саду. Јачина произведених вина износи 13 малигана.

„Јагодински подруми“ снабдевају широк круг потрошача вина и ракије у земљи и иностранству. Из њих се извози вино у многе државе, а нарочито у Швајцарску, Белгију, Француску, Немачку, Чехословачку, Пољску и Аустрију. Само 1962. године из подрума у Светозареву је извезено 120 вагона вина, у Аустрију, Швајцарску и Белгију. 1963. године подруми су имали 513 купаца са територије читаве СФР Југославије (Осијек, Димитровград, Београд, Петриња, Врбас итд.). У 1964. години они су продали вина и шире у вредности од 304,063.319 динара.

Воћарство. — Између 1920.—1930. године, иако под утицајем проширеног тржишта (тржишта ракије) воћарство у комуни има изразито шљиварски карактер, сељачка газдинства почела су да гаје и многе европске сорте јабука, крушака, брескви и кајсија. Од 1930. године уводе се и нове америчке сорте воћа, а нарочито код јабука — 5 америчких сорти (јонатан и др.). Калемове последњих сорти воћа газдинства увозе из Америке преко Трговачке коморе у Београду. Пред свега тога, пред други светски рат шљива и даље је суверено доминирала у воћарству, нарочито у брдовитом (Белица, Слатина, Мишевић, Лозовик, Ј. Прњавор, Црнча, Келеновац, Г. Штипље, Врба) и брежуљкастом делу комуне (Бунар, Шантаровац, Шуљковац, Ковачевац и др.). У селу Слатини, на пример, једно газдинство са поседом од 3 ха и 6 чланова имало је 1940. године 0,50 ха под „шљивиком“, са поседом од 12 ха и 14 чланова око 2,0 ха итд.

Од 1949. године благе падине испод 10° нагиба почињу да користе општедруштвене организације за подизање засада воћњака, нарочито у потесима где се „осећа слабији продор кошаве и других ветрова“. Тако, на пример, у периоду 1949.—1962. године воћарско предузеће „Долово“ подигло је плантажу бресака, трешања и шљива на 118,70 ха; пољопривредно предузеће „Воћњак“ засадило у Доњем Штипљу 22,5 ха јабукама, 12 ха крушкама, 2 ха шљивама и 2,5 ха орасима; пољопривредно предузеће „Партизан“ подигло чист засад крушака у Липару на површини од око 2 ха; земљорадничка задруга у Светозареву засадила 4 ха орасима, шљивама, дуњама и кајсијама; лозно-воћни расадник у сарадњи са Институтом за воћарство из Чачка подигао засад јабука, крушака и бресака на 5 ха за експериментална истраживања; земљорданичка задруга у Багрдану засадила 0,50 ха јабукама и 0,50 ха кајсијама; СРЗ „Сава Цветковић“ у Драгоцвету подигла на 2 ха чист јабучар итд.

Сви ти и касније подигнути засади утицали су да се знатно побољша квалитет произведеног воћа, повећа број стабала и засађена површина, тако да је већ 1964. године на подручју пољопривредне задруге у Светозареву било под воћњацима 788 ха, задруге у Драгоцвету 948 ха, задруге у Багрдану 307 ха и задруге Глоговац 215 ха; укупно 2.258 ха. Највећу засађену површину је имала к.о. Слатина на подручју пољопривредне задруге у Драгоцвету — 133 ха; најмању к.о. Стрижило на подручју пољопривредне задруге у Багрдану — 3 ха. Прва катастарска општина има 840 ха и 423 становника; док друга 146 ха и 1.604 становника.

Број стабала јабука, шљива и крушака по секторима власништва у насељима која су административно гравитирала Светозареву у 1949. години (17)

Сектор власништва	ј а б у к е		к р у ш к е		ш љ и в е	
	укупно	родне	укупно	родне	укупно	родне
I. Државни сектор	241	221	85	74	234	205
II. Задружни сектор	740	287	140	44	170	123
III. Приватни сектор	27.507	19.743	17.397	13.093	592.286	410.541
Газдин. члан.						
Сeљ. рад. задр.	134	118	40	31	813	738
до 2 ха	3.205	2.477	1.407	1.083	35.889	26.506
2— 5 ха	9.956	7.489	6.163	4.647	168.430	115.230
5— 8 ха	6.108	4.178	4.089	3.200	140.913	98.209
8—10 ха	2.549	1.738	1.806	1.316	62.295	45.010
10—15 ха	2.822	1.966	1.900	1.364	90.548	62.407
преко 15 ха	2.249	1.483	1.728	1.277	84.339	59.045
домаћ. пољ.						
без вл. зем.	1	1	2	2	24	18
домаћинства						
непољопривредна	483	293	262	173	4.435	3.378
Укупно (I-II-III)	28.488	20.251	17.622	13.210	592.690	410.870

Од 72.622 мц колико се производи воћа годишње на јабуке отпада 6.335 мц, крушке 3.558 мц, дуње 809 мц, шљиве 48.336 мц, брескве 3.238 мц, орахе 1.515 мц, трешње 4.549 мц, вишне 1.614 мц, кајсије 2.665 мц и остало воће 3 мц.

Године 1967. у 53 насеља на подручју комуне Светозарево било је укупно 2.504 ха под воћњацима. Од тога су 249 ха плантажни воћњаци засађени са 44.490 јабука, 50.275 крушака, 21.790 шљива, 7.333 брескви, 150 трешњи и 6.000 вишања. До сада је највећу плантажу воћа подигло воћарско предузеће „Долово“ у Глоговцу; она заузима површину већу од 100 ха. Задруге имају 18.110 родних стабала воћа. У њиховим воћњацима има највише стабала шљива — 13.490. Остала родна стабла су, углавном, крушке — 3.960. Треће место заузимају јабуке — 660.

После другог светског рата, односно 1949. године, на данашњој територији комуне Светозарева у свим воћњацима је било 592.690 стабала шљива, а само 28.488 стабала јабука. У 1967. години број стабала шљива је порастао на 609.985, а јабука на 87.282. Од 1949. до 1967. године засађено је 61.498 стабала крушака. Комуна има данас преко 890 хиљада стабала свих врста воћа од којих је више од 780 хиљада родно.

До краја XIX века произведено воће претежно је трошено на поседима самих произвођача и извожено прерађено у алкохол, пекмез или осушено. Међутим, око 1900-их година отпочиње из насеља која

данас припадају комуни Светозарево и извоз воћа у свежем стању. Међу првим извозницима воћа био је Ђока Гостимировић. Он је годишње извозио око 50—60 вагона свежих шљива у Аустрију, Чехословачку и Пешту. Затим се у годинама пред први светски рат као већи извозник воћа појављује Славко Донић, који је извозио прво на унутрашња тржишта, а доцније и у иностранство. 1910. године Чеси су сами ишли по селима и куповали воће; они су откупљено воће извозили преко Јагодине. Око 1922./23. најпознатији извозник воћа био је Момчило Марковић. Он је између два светска рата у појединим годинама извозио до 200 вагона свежих шљива и по 100 вагона јабука за Немачку, Чехословачку, Пољску и Аустрију. Као фирма за извоз воћа била је позната и Браће Ристић из Багрдана. Уочи другог светског рата са пијаце у Јагодини се средом и суботом за два месеца извозило и по 200 кола разног воћа (1939./40. год.).

1940./41. године пијачним даном откупљивано је у Јагодини 4—5 вагона ракије. Познате фирме за трговину са ракијом биле су Зарије Веселиновића и Милана Јоцића. Последња фирма имала је судове за ракију у запремени од 10 вагона.

Иза другог светског рата, од 1946. до 1956. године, произведене шљиве знатним делом је прерађивала виноградарско-воћарска задруга у Светозареву. Просечно се сваке године преради 400—500 тона шљива у алкохол и пекмез, док 4—5 тона осуши; ове се сад углавном суше у модерним сушницама калифорнијског типа у Светозареву, Багрдану, Бунару и Драгоцвету. 1967. године произведено је 8.294 хл ракије, 135 мц сувих шљива и 260 мц пекмеца од шљива. Од осталог воћа произведено је 6 хл воћног вина, 50 хл воћних сокова, 14 мц сувог боћа и 123 мц пекмеца.

Комуна за чување воћа у свежем стању има воћно складиште у Светозареву. Њега је подигао Пословни савез за воћарство и виноградарство 1959. године. Капацитет његових расхладних уређаја је 12 вагона воћа. 1967. године земљорадничке задруге су откупиле од индивидуалних произвођача 115.343 кг јабука за јело, 42.806 кг свежих шљива, 51.509 кг сувих шљива, 5.543 кг трешања и вишања, 103.900 кг јагода, 3.551 кг малина и 714 кг осталог воћа.

Искоришћавање врбака на ораницама

Још пре другог светског рата врбе које расту по спрудовима поред Велике Мораве коришћене су за израду корпи под утицајем Пољопривредне школе у Ђуприји, која је имала посебан предмет корпарство, радионицу, плетарске машине и мајстора — корпара. Многи пољопривредници из комуне завршили су ову школу. Илија Ристић из Багрдана по завршеној школи чак је отворио и радионицу за израду корпи. Он је узимао за раднике сељацима из моравских села, који су већ знали да раде примитивне плетене ствари (кошеве и др.). Ови сељаци су у његовој радионици научили да израђују квалитетно боље и разноврсније плетене корпе разног облика, па када су напустили Ристићеву радионицу, они су продужавали да раде код својих кућа.

До 1934./35. год. Илија Ристић углавном је израђивао корпе облика „фишека“ (трмке) за извоз воћа и „батаре“ за кукуруз по наруџбини трговаца из Јагодине и других места. Уочи другог светског рата он је у Багрдану садио и вештачке врбаке поред Велике Мораве. Одсечено пруге је чистио и кувао, па тек онда употребљавао за плетење.

Године 1968. у Багрдану је постојало специјализовано дрвно предузеће за искоришћавање врбака („Балон“); оно има сопствену плантажу врба на површини од 25 ха. Само од 1. I до 30. VI 1968. године оно је произвело 19.061 балон, 746 кофера, 8.732 корпе за дрва и 4.565 осталих крпи. Планира да до краја 1968. године произведе 63.000 балона, 14.200 корпи за дрва и 9.226 кофера.

„Балон“ се снабдева сировинама не само из своје околине, већ и са плантажа у Војводини, Славонији и Словенији. Његови производи не служе само за локалну потрошњу, већ се извозе на сва домаћа тржишта и у иностранству. Најбоље финансијске резултате извоза постиже извозом на тржишта САД, Холандије, Западне Немачке, Швајцарске, Енглеске и Белгије. Бруто производња плетаре је 50 вагона пруга годишње.

Од 1920. године искоришћавање врба почело је нагло да се развија и у атарима Кочином Села, Рибара, Ланишта и Буковча, где је било доста подводних места и бара. Први који су почели да их користе били су: Драгољуб Ђорђевић, Живојин Јефтић, Драгољуб Димитријевић, Антоније Костић, Христивоје Костић, Драгутин Миљковић, Тихомир Стефановић и Милојко Јовановић. Пред други светски рат их је било 25 — 30. Једно домаћинство израђивало је 500 — 700 корпи годишње. Продавали су их на пијаци у Јагодини и предузећу у Багрдану.

После ослобођења 1945. године израда корпи је побољшана и у квалитету и по броју. 1952. године овим послом бавило се око 50 домаћинстава. Једно домаћинство израђивало је 700 до 800 корпи годишње и од тога имало доходак око 100.000 дин.

У периоду после укидања административног система управљања привредом продаја корпи израђених од врба је организована прва задруга. Само 1952. године продато је преко земљорадничке задруге у Кочином Селу преко 4.000 комада. Једну годину касније, 1953., иста задруга је продала 8.000 корпи.

Искоришћавање трстика, бара и текућих вода

0,3% од укупног фонда земљишта у комуни Светозарево налази се под трстицима и барама, од чега је 95,0% својина индивидуалних газдинстава. Подручје ПЗ Светозарево, на пример, има 78 ха; остале пољопривредне задруге на својим подручјима имају 1—37 ха (1964. год.). Раније, нарочито пре првог светског рата, највише трстика и бара имале су к. о. Драгоцвет, Ланиште и Кочином Село. Из ових к. о. крајем XIX и почетком XX века сељаци су у недостатку земље за обрађивање ишли чак и у печалбу. По извршеној примитивној регу-

лазији Белице на некада мочварном земљишту у к.о. Драгоцвет су подигнуте баште.

Још око 1870-их година шевар по мочварном земљишту поред Белице и Велике Мораве почео је да се користи за израду асура ради продаје. Нарочито је доста оваквог земљишта било у к.о. С. Ланиште (Крива Бара, Ђорђевица, Глистина Бара, Бисаг, Змич, Нова Бара). Први сељаци који су почели да се баве овим послом били су: Димитрије Трифуновић, Светолик Милић, Павле Милић, Миленко Вулић, Никола Мијајловић и Димитрије Миленковић. То су били сиромашни сељаци из С. Ланишта, који су подмиривали кућне трошкове израдом и продајом асура. Они су и на свом поседу, на баровитом земљишту, имали шевар.

Од 1920. године број газдинстава која су користила шевар за израду асура знатно се повећао, тако да их је пред други светски рат било око 150. Уочи другог светског рата у недостатку шевар је увожен из околине Смедерева, Земуна, Пожаревца, Милановца, Дреновца и Параћина (15—20 вагона годишње). Једно домаћинство са 5—6 чланова израђивало је за сезону (децембар—март) око 350 до 400 комада асура (1,5 × 2 м) и од тога имало доходак до 8.000 дин. Асуре су продавали на пијацама у Крушевцу, Крагујевцу, Краљеву, Чачку, Ваљеву, Аранђеловцу, Београду, Свилајнцу, Младеновцу, С. Паланци, Јагодини, Параћину и Ћуприји. Куповали су их и сами трговци по 10—12 дин. комад, па продавали по 15—16 дин.

Иза другог светског рата јачањем баштованства и увођењем модерније амбалаже у транспорту проширена је израда асура. Сада једно домаћинство са 5 до 6 чланова за време сезоне дневно израђује 20—30 комада асура. У економској 1966./67. години скоро сви чланови газдинстава у С. Ланишту, сем мале деце, бавили су се овим послом. Поједине породице прераде у зимском периоду и до 10 вагона шеvara. Неке од њих снабдевају се сировинама из Бољеваца, Обрежа, Уздина, Падинске Скеле, околине Крушевца и Доње Мораве.

1967. године газдинства поред Велике Мораве од „зуке“ израђивала су специјалне врсте асура за декорацију ресторана и хотела. Знатан број сељака сам продаје асуре. 3 — 4 сељака, који откупљују асуре у С. Ланишту, продају их по читавој СФР Југославији. Задруге их извозе у Шведску или продају по Србији.

И хватање пријавица по барама развијено је још од XIX века. У време доношења Хатишерифа хватање пријавица у околини Јагодине било је државни монопол и издавано под закуп. 1833. године закупци за хватање пријавица били су Јаков Шахтер (из Дарбе) и Симеун Поле (из Земуна). У 1834. години висина закупнине за све баре у јагодинском и још 8 округа у Србији износила је 1.333 цванцика (18, с. 383). Касније, од 1836. год., државни монопол над барама је укинут и сељаци од тада слободно хватају пијавице. У годинама између два светска рата и после ослобођења 1945. овај вид искоришћавања бара скоро је ишчезао због неразвијене трговине пијавицама.

Године 1968. текуће воде у комуни и гранични појаси поред река коришћени су за спортски риболов и вештачке рибњаке (Драгоцвет и др.).

*Искоришћавање шумског земљишта и стално
зелених површина*

Крајем 1964. године под шумским земљиштем се налазило 9.934 ха (21,1⁰% од укупног фонда земљишта). Од тога се 4.504 ха налази на подручју пољопривредне задруге у Драгоцвету. У овом подручју највише шумског земљишта има к.о. Мишевић (1.007 ха), затим к.о. Драгоцвет (913 ха) и Ј. Прњавор (732 ха), па к.о. Слатина (637 ха), Врба (213 ха), Ив. Прњавор (186 ха), Старо Село (157 ха), Драгоцвет (151 ха), Шуљковац (141 ха), Белица (140 ха), Бунар 124 ха), Медојевац (82 ха), Шантаровац (69 ха), Међуреч (67 ха), Ковачевац (66 ха), Лозовик (60 ха), Лукар (42 ха) и Топола (7 ха). Учешће шума у укупном фонду земљишта на подручју пољопривредне задруге у Глоговцу износи 16,4⁰%. У подручјима пољопривредних задруга у Багрдану и Светозареву шумско земљиште заузима 17,4⁰% од укупног њиховог фонда земљишта (1964. год.).

Највећи део шумског земљишта је власништво индивидуалних сељака — 76,4⁰%. Године 1964., на пример, у подручју пољопривредне задруге у Драгоцвету шуме су на приватном сектору заузимале 3.126 ха или 24⁰% од укупног њиховог фонда земљиште. Највише шума у комуни имају сељаци у к.о. Јошанички Прњавор — 730 ха (ПЗ Драгоцвет) и к.о. Коларе — 543 ха (ПЗ Светозарево); најмање у к.о. Топола — 7ха (ПЗ Драгоцвет) и к.о. Светозарево — 2 ха ПЗ Светозарево). Још 1946. и 1947. године месне народне власти у последњој к.о. предузимале су потребне мере да се изврши пошумљавање неплодног шумског земљишта. Међутим, ове акције у годинама после другог светског рата за дуго нису давале одговарајуће резултате, јер је стока уништавала засађене шумске саднице. Стога је Извршни одбор ГНО-а био принуђен 1948. године да забрани испашу стоке ван дворишта (19).

Поред знатног напретка у подизању шума, који је постигнут у годинама после другог светског рата у већини к.о., структура шума по дсбу узраста још увек није задовољавајућа. Врло је велики проценат шикара и ниских шума у којима су остала „граната и неквалитетна стабла после експлоатационих сеча“ (20, с. 58). Сем тога, шуме су на поседима знатног броја газдинстава деградиране. Последица тога је да су залихе дрвне масе у комуни мале и износе нешто око 28 м³ по једном хектару шумског земљишта.

Из тих разлога, и поред тога што је 1967. године на око 491 ха вршено подизање плантажних шума, очетињавање, пошумљавање и попуњавање голети, мелисрација деградираних шума, чишћење, проређивање и окопавање, са 9.856 ха под шумским земљиштем исечено је свега 9.712 м³ дрвне масе (20).⁴⁾

⁴⁾ У XIX веку манастир Јошаница је по наредби виших власти издавао под аренду жир и испашу у својој шуми. Из извештаја Начелства јагодинског округа, од 22. септембра 1869. године, види се да је Павле Алексић био узео сав жир у закуп од 20. IX 1869. до 1. V 1870. године, за 56 цесарских дуката и 10 пара чаршијских. Намесник манастира Јошанице Г. Евимије, шаљући 20. септембра 1869. године уговор на потврду, кога је саставио после одржане јавне лицита-

Под стално зеленим површинама је 8,1% пољопривредних површина, од чега се 40,7% налази у подручју П.З Светозарево, 43,6% у подручју П. З. Драгоцвет и 5,9% у подручју П. З. Глоговац, а остатак од преко 9% је својина газдинстава у подручју П. З. Багрдан. Укупна производња сена је 327 вагона годишње.

Сточарство

Још за дуго времена после доношења Извршног Царског Фермана 1833. године сточарство је у комуни Светозарево представљало најразвијенију привредну грану. И после укидања турског аграрног система сељаци су стоку више држали по ливадама, пашњацима и шумама, а мање на поседима. Тако, или боље речено, само унеколико измењено стање било је и средином XIX века. Како је држана стока у овом периоду, најбоље се види из тога што је свако село имало „сточарске потесе ограђене плетом“. У њима је стока држана по „чаирима“. Између 1840.—1850. године само Арсеније Шантраковић из села Црнче држао је у сеоској и шумама Црног Врха до 100 оваца, 20 говеда и 10 коња. Међутим, од 1870-их година када ограде на потесима нагло нестају и чаири разоравају стока почиње све више да се држи на поседу. Крајем XIX века у шумама манастира Јошанице стоку на испашу дотеривала су једино газдинства из околних села (Прњавор,

ције, пише: „Арендатор жира дужан ће бити одма и чим се уговор... од веће власти одобри и потврди, све новце подпуно, рачунајући дукат у 60 гроша... остало... у чаршијском теченију без бакра... у злату и белим новцима платити“ (21). Касније, 1905/6. године, аренда за жир износила је 1.260 дин. (23). Арендатори су углавном били сељаци или трговци из околних места (Јагодина, Мишевић, Лозовик, Црнча, Међуреч) и у закупуљени жир могли су колико су год имали „вољу, свиња... пустити, чувати, ранити их, држати и оборе гди оће правити...“ За све време, тј. од дана када свиње у жир пусте па до 1. марта арендатори нису смели „сува лежећа или стојећа дрва износити, а још мање сирова сећи...“ (21).

Између 1870. и 1871. године до 100 плугова шумског земљишта манастира Јошанице сељаци из Прњавора уживали су „као своину“. 1871. године ово право им је укинуто и специјално одређена комисија одредила је да манастир уступи „известну част земље... Црнчи, Лозовику, Прњавору... на уживање... за две хиљаде дуката...“. 11. августа 1897. године пуномоћници општина изјавили су Конзисторији да због „оскудних година и ратног времена не могу исплатити... уговорену суму... желе... земљу повратити... да им се уступи право уживања сувих дрва за огрев и нека част попаше“ (22). Конзисторија је одобрила укинуће продаје и од тада су корисници шуме плаћали манастиру за жир, испашу и дрва у новцу, сваке године по десет дана орали или давали пет радника годишње.

Године 1907. манастир Јошаница је укинуо аренду у својим шумама. Те године за летњу и зимску испашу стоке је навео наплаћивање таксе. Иза првог светског рата она је била „чест предмет расправе“ једно због висине, а друго што су је корисници избегавали да на време или уопште плаћају. Тих година сељаци из Црнче, Лозовика Прњавора, Мишићева и Каленовца чак су тражили од Начелства среза беличког да укине таксу за испашу. Не уважавајући њихову молбу, сељаци из Црнче су бесправно заузели један део манастирске земље. У 1940. години летња и зимска испаша износила је: 5 дин. од овце, 10 дин. од свиње, 20 дин. од говечета и коња (23). По ослобођењу 1945. године држава је узимала за испашу: 120 дин. од говечета, 60 дин. од овце и 60 дин. од свиње.

Лозовик, Мишевић, Црнча, Каленовац, Г. Штипље, Сиоковац). 1903./4. године поједини сељаци имали су на испаши и жиробаји по 30 говеда, 90—100 оваца, 50—60 коза, 2—3 коња и преко 10 свиња.

Крајем XIX века једно газдинство са поседом од 10 ха и 10 чланова у брдовитом делу комуне држало је 50—60 оваца, 10—15 говеда, 15—20 коза и 25—30 свиња (Слатина, Белица, Мишевић, Лозовик, Ј. Прњавор, Црнча, Каленовац, Г. Штипље). Најраснију стоку имао је манастир Јошаница. 1900.-их година он је држао 4—5 крава и једног бика сименталске расе, 2 коња, 60—80 свиња (јоркшира и других раса), 60—70 оваца (домаће расе) и многу расну живину (ћурке, гуске и др.). Сву је стоку држао на сопственом поседу. Тада је манастир имао 3 чаира — за сваку врсту стоке понаособ (чаир за говеда, чаир за коње, чаир за овце). Тих година игуман Јошанице је на манастирском поседу развио пчеларство и „оно је било на гласу са својим пчелињаком од 45 ћерзонки“. Из појединих кошница је, уочи првог светског рата, вађено по 15 до 20 кг меда.

На почетку XX века узгој стоке је имао ситнопоседнички карактер. Међутим, и поред тога, од 1900.—1941. год., захваљујући утицајима расадника, земљорадничких задруга, манастира Јошанице и трговине, сточарство се квалитативно и квантитативно развијало. Како је тада у Јагодини отворена индустријска кланица, фабрика саламе и сухомеснате робе, то газдинства на својим поседима посвећују посебну пажњу узгоју живине, говеда и свиња. Највећи одгајивач стоке за клање био је сам индустријалац Т. Клефиш; он је на свом поседу имао две стаје крупне стоке, један свињац, једно прасилиште и један живинарник. Пред други светски рат је клао и прерађивао у својој кланици око 2.000 комада рогате стоке и око 36.000 дебелих и меснатих свиња годишње. Од тога је 60% стоке куповао по селима која су привредно гравитирала Јагодини, Багрдану и Рековцу, а остатак од 40% увозио из других крајева Србије, Баната, Босне, Срема и Хрватске. Из Јагодине се између 1936.—1940. год. са 3 вашара „товарило“ 70—90 вагона рогате стоке. Тих година сваке среде у Јагодини је само индустријалац Т. Клефиш куповао 20—30 говеда, преко 100 дебелих свиња, око 100—200 ћурана и 300—400 комада остале живине; поред њега, тада скоро сваког пијачног дана Тодор Петровић и остали трговци куповали су за извоз 3—4 вагона рогате стоке.

Иза другог светског рата сточарство су се у комуни Светозарево бави близу 9. хиљада индивидуалних газдинстава. У 1960. години имало их је 1.140 са поседом до 1,00 ха или 12,6% од укупног броја. Са поседом од 1,01 ха до 4,00 ха било их је укупно 4.646, са поседом од 4,01 до 8,00 ха било свега 2.435, а са поседом преко 8,01 ха 769 газдинстава. Структура сточног фонда врло је различита на поседима газдинстава у различитим социјално имовинским категоријама. Укупно 5.786 газдинстава са поседом до 4,00 ха има просечно по 0,88 грла крупне стоке, али од њих 3.304 нема уопште говеди, а само 319 газдинстава држи коње. Категорија газдинстава од 4,01 до 8,00 ха држи по 0,27 коња и 2,15 говеда. У 1960. години преосталих 769 газдинстава са поседом изнад 8,01 ха просечно су држала по 2,91 говеда

и 0,47 коња, али и од њих 39 није уопште имало говеди, а 298 држало свега 368 коња. Газдинства са поседом од 1,01 — 4,00 и 4,01 — 8,00 ха располажу са највећим делом пољопривредних површина, па је стога и разумљиво што држе већи део фонда оваца. Укупно 7.081 газдинство из ових социјално имовинских категорија просечно држи по 3,56 овце, али од њих 3.205 газдинстава не бави се овчарством, док 3.867 држи просечно по 6,50. Готово $1/3$ фонда живине држе газдинства са поседом испод 4,00 ха, у која су урачуната и газдинства са поседом мањим од 0,09 ха. 5786 газдинстава из ових социјално имовинских категорија има просечно по 1,6 живине. Газдинства са поседом од 4,01—8,00 ха држе 41,65% од укупног фонда живине (просечно по 4,65).

Газдинства са поседом од 4,01 — 8,00 ха држе највећи број крупне стоке на 100 ха пољопривредне површине, око 6,30 ха коња и 48,61 говедо. Друго место припада газдинствима са поседом од 1,01 — 4,00 ха, са 2,53 коња и 49,77 говеди. Газдинства са поседом преко 8,01 ха држе за 28,3% мање крупне стоке на 100 ха: 5,75 коња и 35,07 говеда. На последњем месту 1960. године налазила су се газдинства са поседом мањим од 1,00 ха; она држе на сваких 100 ха пољопривредног земљишта 36,60 грла крупне стоке и 349,40 ситне — оваца и свиња. У истој години газдинства са поседом од 1,01 — 4,00, 4,01 — 8,00 и преко 8,01 ха држала су приближно исти број ситне стоке на 100 ха пољопривредног земљишта: прва око 161,26; друга — 155,46, а трећа 169,07.

47,55% од укупног фонда говеда на приватном сектору налази се у подручју П.З. Светозарево. У том погледу предњаче к.о. Рибаре, Ланиште, Кончарево и Мајур. У овим к.о. поклања се стална посебна пажња вештачком осемењавању крава, сталном побољшавању расног састава и заштити стоке од болести. Највише се држи сименталска раса говеди. У подручју П. З. Глоговац индивидуална газдинства држе највећи број оваца на 100 ха ливада и пашњака; укупно близу 2.000 (1990,00 према 1.013,90 у подручју П. З. Светозарево, 1.025,33 у подручју П. З. Багрдан и 826,81 у подручју П. З. Драгоцвет). Од читавог индивидуалног фонда свиња на подручје П. З. Светозарево долази 44%, П. З. Драгоцвет 25%, П. З. Глоговац 19% и П. З. Багрдан 12%. Највећи одгајивачи коња су газдинства у подручју П. З. Светозарево и П. З. Драгоцвет. Међу њима се истичу газдинства из к. о. Кончарево, Кочино Село, Шуљковац и Драгоцвет. Последња к.о. по броју коња заузима прво место у комуни; она има 94 коња (1960. год.), или 15,66 на 100 ха пољопривредног земљишта.

У годинама реформе, 1966. и 1967. постигнут је највећи напредак у сточарству на поседима општедруштвених организација, нарочито у говедарству и свињарству. Почетком 1967. оне су имале 916 говеди. Пре деветнаест година друштвени сектор имао је 50 говеди, а пре три године — 204 говеда. Упркос сталном окрупњавању ових организација и високом проценту ораница под структуротворним културама, још увек неке општедруштвене организације немају довољно развијено говедарство. У 1967. години квантитативно најразвијеније говедарство имале су пољопривредне задруге, а међу њима је на првом месту ПЗ Светозарево. Крајем 1967. године она је имала 885 говеда,

од чега преко 100 крaвa. Просечно, од сваке крaвe музaрe, друштвени сектор добија око 3.221 литар млeкa или скоро зa 50% више него индивидуалнa гaздинствa; укупно 354.310 литaрa од 110 крaвa. Нaјвeћи произвођачи млeкa зa тржиштe су општeдруштвeнe привреднe организaцијe. У 1967. години оне су продалe 345.338 литaрa млeкa.

Годинe 1964. друштвени сектор кроз кооперaтивну сарадњу сa индивидуалним произвођачимa утовio је око 2.150 гoвeди. У овој години нa приватном сектору било је 15.000 гoвeди, док нa друштвеном — 94 телaди и 110 крaвa и стeоних јуницa. Благодaрeћи кооперaцији у сточарској производњи, тов јунади и гoвeди зa индустријску прераду из годинe у годину стално се повећaвa у комуни. У 1967. години општeдруштвeнe организaцијe купилe су 2.890 гoвeди зa тов у укупној тежини од 973.091 кг. Зaдругe су утовилe и продалe 37 гoвeди и близу 2.500 бeби-биф, товљeнe и остaлe јунади. Ако се урачунају и утовљeнa гoвeдa нa приватном сектору, у 1967. години произвођачи из комуне Светозaрeво су укупно испоручили нa тржиштe 2.233 гoвeдa и 6.106 јунади и телaди зa клaње. Од зaдругa нaјвeћи одгajивaч товљeнe стoкe зa тржиштe је П. З. Светозaрeво — преко 500 гoвeдa годишњe. П. З. Глоговaц крајeм 1967. годинe ималa је у тову 341 гoвeчe, П. З. Светозaрeво — 522, П. З. Дрaгoцвeт 234, Лoзнo-воћни рaсaдник — 9 и остaлe друштвeнe организaцијe — 13. Количинa утрoшeнe стoчнe хрaнe зa исхрaнe све стoкe нa друштвеном сектору износи близу 800 тoнa годишњe.

Преко 7 хиљадa свињa нa друштвеном сектору се тови годишњe. У свим општeдруштвеним организaцијaмa доминирaју меснaтe рaсe свињa, a од њих нарочитo бeлe зa пoтрeбe клaничнe индустријe. Јoш пре девет година, 1959., и индивидуалнa гaздинствa пoчeлa су под утицајeм тржиштa дa се масовно бaвe држaњeм бeлих свињa уместо мoрaвки и њeних мeлeзa. У периоду 1959.—1968. год. нарочитo су постигнути добри резултaти нa квалитaтивном и квантитaтивном унaпређивању свињaрствa у подручјимa пoљoприврeних зaдругa у Глоговцу, Дрaгoцвeту и Светозaрeву. Само у 1967. години зaдругe су одгajилe и продалe 5.592 меснaтe свињe, 1 масну свињу, 3 прасeтa зa клaње и 25 мршaвих свињa зa тов. У истој години оне су откупилe од индивидуалних произвођачa 27.844 свињa и 3.154 прасaди. Зaхвaљујући тову свињa нa посeдимa општeдруштвених организaцијa и кооперaцији измeђу зaдругa и индивидуалних произвођачa у свињaрству, индустријa месних произвoдa и конзерви „Јухор“ у Светозaрeву из годинe у годину све више сужaвa рeон из когa се снабдeвa клaничним мaтеријaлом.

Измeђу 1959. и 1968. годинe упорeдo сa повећaвaњeм бројa свињa у комуни Светозaрeво изгрaђeнa су мнoгa товилиштa. 1967. годинe нaјвeћe товилиштe нa eкoнoмији индустријe месних произвoдa и конзерви „Јухор“ ималo је близу 4.000 свињa. Крајeм 1967. годинe П. З. Светозaрeво ималa је 15 свињa, П. З. Глоговaц 1.209, П. З. Дрaгoцвeт 2.634, товилиштe „Јухор“ 3.937 и остaлe друштвeнe организaцијe 3.937. У 1967. години индивидуалнa гaздинствa зa тржиштe су утовилa 1.746 свињa.

У тринаестој години увођења комуналног система, крајем 1967., на сваких 100 ха пољопривредне површине општедруштвене организације држале су просечно 46,38 говеда, 558,66 свиња и 3,95 коња. Преко 500 свиња на 100 ха пољопривредне површине има једино друштвени сектор у подручјима П. З. Светозарево и П. З. Глоговац. У овом подручјима налазе се и највећа товилишта свиња. Како је у њима на друштвеном сектору веома развијена производња интензивних и структуротворних култура, то и општедруштвене привредне организације које се налазе на подручјима П. З. Светозарево и П. З. Глоговац имају знатну оптерећеност земљишта са говедима. Само П. З. Глоговац на сваких 100 ха пољопривредног земљишта држи 170,50 говеда. То је за 77,04% више него на друштвеном сектору у подручју П. З. Драгоцвет.

Иза увођења комуналног система, 1955. године, тржишна производња свињских и говеђих производа на поседима општедруштвених организација и индивидуалних газдинстава у кооперацији учинили су да се комуна Светозарево у погледу броја говеди и свиња налази међу првима у Горњевеликоморавској котлини. Међутим, поред свега тога, свињарство и остале сточарске гране нису још на оном нивоу, на коме би требало да буду с обзиром на производњу сточне хране са ораница и стално зелених површина. Мада је на унапређивању сточарства у условима управљања привредом непосредно од самих произвођача прилично учињено. ипак данашња производња свињског и говеђег меса није довољна да подмири потребе локалне месне прерађивачке индустрије у сировинама. Стога је и разумљиво што сама индустрија месних производа и конзерви „Јухор“, уз помоћ месних народних власти, још 1962. године започела са организованим радом на изналажењу могућности за стално повећавање броја свиња и говеда на поседима свих газдинстава без обзира на социјално-имовинску категорију и сектор власништва. У том циљу она је већ изградила и товилиште капацитета 5.000 свиња годишње.

САОБРАЋАЈНЕ ПРИЛИКЕ И САОБРАЋАЈНИ ЗНАЧАЈ*

Долина Велике Мораве која је у источном делу комуне Светозарево постаје значајна саобраћајница, још у првим деценијама наше ере (24, с. 1). Пут кроз ову долину мењао је свој правац и значај, а тосе одражавало на привредни развој моравске долине и околних предела. У римско доба када је овај пут пролазио источном страном Велике Мораве, на територији данашње комуне нема неких значајнијих и већих насеља. Када се у средњем веку од Смедерева одвојио пут према југу на Некудим, и преко Јагодине левом страном Мораве водио све до Крушевца и даље на Косово, већ почиње да се помиње Светозарево, односно тадашња Јагодна (25, с. 96). Ипак већина насеља око овог пута остаје изразито пољопривредна, као што је и сама Јагодна лепо и велико село, јер главни трговачки друмови Србије у то

* Одељак је обрадила др Олга Савић.

време воде према западу, према Дубровнику и другим приморским градовима.

У турско време стари римски пут опет добија значај централне саобраћајнице кроз новоосвојене пределе Балкана и постаје пут за освајање средње Европе — цариградски друм. Тако у првим годинама турске власти већина насеља дуж овог друма има извештан стратегијски значај. Када се турска власт усталила јужно од Саве и Дунава, цариградски друм код Колара скреће на југ и преко Хасан Пашине паланке стиже у Багрдан, па у Јагодину, прелази Мораву код Туприје, односно Морава-паланке, и даље води њеном источном страном. Саобраћај тада даје већи значај овом делу Моравине долине и утиче на развој неких привредних грана на територији данашње комуне Светозарево и на трансформацију ове дотада пољопривредне области. Издвајају се пре свега две значајне друмске станице, Деве Багрдан и Јагодина-паланка, где су биле подигнуте мезулане и караван-сераји, а у којима су се поред тога развијали трговина и занати.

У ослобођеној Србији комуна на својој територији нема много путева. Насутих путева било је само „од Копривнице до преласка преко Мораве (3,1/2 сата), и уз Мораву од Гиља до Медвеђе“. Остали путеви су били „неравни пут“ преко Левча на Крагујевац и од Крагујевца према Крушевцу „тек започет чија се линија ни мало не хвали“ (26, с. 224). Са истока, преко Мораве, народ је прелазио реку код Глоговачког и Војиштанског брода. Иако их нема довољно путеви почињу да се изграђују и оправљају, нарочито они који су гравитирали ка цариградском друму и даље најважнијој саобраћајници комуне. Тако путеви из Левча, Темнића, Ресаве и других околних крајева постају главни правци извоза производа. Тај низ попречних путева који се (следећи рељеф комуне и пратећи њене важније долине) стицао на централној саобраћајници на два места као данашњег Светозарева и Багрдана, утицао је на даљи привредни развој комуне — у трговинском и занатском смислу — тако да подстрекава бржи и свестранији привредни развој ова два места. Правци тих попречних путева били су следећи: Најважнији је био пут према северозападу који је преко Горњег Штипља водио ка Црном Врху, затим пут према југозападу долином Велице, преко Слатине, трећи долином Лугомира према југу, четврти источном подгорином Јухора који иде на југ до Варварина и путеви који везују Светозарево са облашћу на десној страни Мораве. Путеви су били велики подстрек за развој трговине у комуни⁵⁾.

Цариградски друм је напуштао долину Велике Мораве код Багрдана, обилазио клисуру, и у моравску долину се опет враћао код Светозарева. Први пут од Багрдана до Ланишта просечен је кроз клисуру 1904. године. Овом променом правца друма некадашња важна друмска станица Багрдан, губи свој стари значај.

Појава железнице је нов подстрек привредном развоју комуне. Железничка пруга Београд—Ниш која је 1884. подигнута у источном делу комуне, даје истовремено том делу највеће привредни значај тиме што сва насеља дуж пруге

⁵⁾ Градиштанац, извозник свиња из Медвеђе код Трстеника је терао свиње из Медвеђе на Опарић, Белушић, Секурич, Ложику, Тополу, Шуљковац, Драгоцвет, Јагодину и одатле моравском долином до Смедерева (27, I, с. 98).

добијају пове функције постајући железничке станице, а осим тога што привредни живот у њима постаје разноврснији и интензивнији. У ери развијеног железничког саобраћаја Багрдан и Јагодина јачају трговину и занате, а почињу да развијају и индустрију.

Саобраћај је утицао на измене у привреди комуне променама свога правца, али се његово деловање осећа и кроз промене у начину саобраћаја, кроз измену саобраћајних средстава и нарочито кроз промену брзине саобраћаја. Градишта-нац је 40—50 брава свиња слао из Медвеђе сваких 5 дана. Чим би тај транспорт стигао у прву станицу на путу (где је обично био бунар, кош за кукуруз, зграда за раднике и стаја за стоку), свиње су тамо остајале 4—5 дана да се одморе, па су тек онда теране на нову станицу, а овамо је стизао нови транспорт. Ти први транспорти живе стоке се због неразвијеног саобраћаја не могу ни по количини ни по брзини одашиљања упоредити са испорукама живе и заклане стоке и сточних прерађевина које данас врши главни извозник стоке са територије комуне предузеће „Јухорекспорт“. Извоз стоке се данас обавља железницом и моторним саобраћајем, а разлике у количинама и удаљености на коју се транспорт упућује виде се из табеле бр. 8 (в. с. 649) (27, I, с. 98).

Слично деловање нових саобраћајних средстава уочљиво је и код фабрике пива у Светозареву. Данас се транспорт пива обавља специјалним вагонима и камионима хладњачама, а некад се обављао само ноћу (ради очувања свежине пива), и то углавном воловским и коњским колима (28, с. 11). Из тога је лако закључити колико огромна разлика постоји у могућностима за производњу, пласман и транспорт пива крајем 19. века и данас.

Појава нових саобраћајних средстава убрзава и транспорт путника. У турско доба, а и непосредно после ослобођења, цариградским путем се кретао каравански и колски саобраћај. Путовање од Београда до Светозарева је трајало 4 дана (12, с. 456). Овај пут је оправљан 1827. године. После тога су путници за дан стизали у Јагодину. Железница још више убрзава путовање, те данас временска удаљеност ова два насеља је максимално 3 часа (ако се узме у обзир најспорији воз) (29, с. 81—82).

И данас саобраћајне промене веома снажно утичу на привредни живот комуне, а то се манифестује на више начина. Има више разлога за то, али углавном због тога што су се саобраћајне прилике знатно промениле.

Главни саобраћајни правац кроз комуноу и данас има исти смер. Железничка пруга иде истом трасом као и приликом градње, а нови модерни аутомобилски пут, који је изграђен 1962. године, задржава и даље правац старог цариградског друма, само са незнатним изменама. Значај ових саобраћајница данас, несумњиво је велики, на шта указује и нагли привредни развој баш овог дела комуне кроз који оне пролазе. Два главна привредна средишта која леже на овим магистралним саобраћајницама то показују. Ова два насеља опет имају своју функцију „друмске станице“, само наместо каравансераја и мезулана у њима се сада налазе бензинске пумпе, сервисне станице и мотели.

Стари путеви према Црном Врху долином Белице, долином Лугомира и дуж Мораве ка југу, као и преко Мораве, поправљани су

или асфалтирани, тако да се поред колског на њима све више развија и аутомобилски саобраћај. Моторни саобраћај је нарочито јако развијен дуж моравског пута, али је стално у порасту и на осталим правцима. Изграђује се и нови пут који полази од Бресја, где је смештена фабрика каблова, и иде на Главинце, Коларе, Драгошевац, и напуштајући долину Лугсмира иде на Медојевац, Лоћику, Вукмановац, Течиће и Рековац, где се налази нови погон фабрике каблова „Моша Пијаде“.

Изграђени су и нова железничка пруга и пут од Светозарева до Бресја који служе за довоз сировина и радника и извоз готових производа фабрике каблова.

Поред тога што су стари путеви оправљани и створени нови, саобраћај се изменио и у погледу честине. Знатно је већи број возила која обављају саобраћај, а и крећу се брже. Више аутобуских линија полазе свакодневно из Светозарева у свим правцима ка околним сеоским насељима, а нарочито је велика честина аутомобилског саобраћаја на најважнијој саобраћајници комуне, моравској магистрали, и на путу за Крагујевац.

Савремени аутомобилски, аутобуси и други моторни саобраћај, као и бициклички, који се све више сусреће и на спореднијим путевима комуне, много је бржи од колског где се као запрега јављају коњи и волови, и који се, као и раније, још увек среће на путевима. Чворна тачка целокупног саобраћаја је Светозарево, средиште комуне, одакле воде путеви у свим важнијим правцима, а аутобуси полазе два до три пута дневно.

Поред међумесног моторног саобраћаја и међумесног запрежног саобраћаја, којим се још увек транспортује већина пољопривредних производа сеоских газдинстава, на територији комуне је развијен и локални градски саобраћај. Он повезује Светозарево са најближим и привредно важнијим селима у околини, као на пример са Бресјем где су највећа индустријска постројења комуне. Локални градски саобраћај везује и центар града са његовом периферијом где се налази већина индустријских постројења. На овим градским линијама аутобуси погатају сваких 10 до 15 минута. Тако је временски скраћена удаљеност сеоских насеља од Светозарева, а то је повећало могућности становништва тих насеља да без већих тешкоћа дођу у град, обаве посао и врате се у село.

Нови правци, нова средства и знатно бржи саобраћај свестрано су деловали на привреду комуне. Поред олакшица које је савремени саобраћај увео у транспорт трговачке робе од околних села до града, или од Светозарева до удаљенијих предела, па чак и изван земље, овако брз и жив саобраћај је деловао и на појаву бројних трговинских радњи и трговинских предузећа и представништва у најважнијем привредном средишту комуне, Светозареву. Промет трговине се у овом граду веома много појачао због намножавања становништва, као и због оних појачаних струјања између села и града које је овакав саобраћај омогућио. Дејство савременог брзог саобраћаја нарочито се јако одразило на индустрију. Приближавајући временски село граду саобраћај

је створио повољне услове да се знатан део становништва околних села запосли у граду, привредном и индустријском средишту комуне. Тако су настали данас веома бројни дневни мигранти, радници који још нису сасвим оставили село и којих ретко да нема у неком селу комуне. Саобраћај је утицао и на појаву неких нових врста заната, нарочито услужних заната за моторни саобраћај (механичарски, вулканизерски и др.) како код приватних занатлија тако и у друштвеном сектору, где је основана нова занатска радионица „Сервис“, за услуге многобројним корисницима моторног саобраћаја.

Модерни саобраћај је такође био под утицајем привредног развоја комуне Светозарево. Тако је коришћење многобројних задружних трактора у транспортне сврхе утицало на оправку бројних споредних путева, као и оних важнијих. Промет трговине и извоза индустријских производа, утицао је на појаву бројних саобраћајно-транспортних предузећа у привредном средишту комуне, као што су „Југошпед“, предузеће за међународну шпедицују, „Србија-транспорт“ из Београда и Саобраћајно предузеће „Јагодина“, које врши транспорт робе и превоз путника.

Веома развијен путнички саобраћај је утицао да се у Светозареву, саобраћајном чвору комуне, оснује неколико пословница саобраћајних предузећа оближњих градова (Ниш-експрес, „Ласта“ из Београда итд.). Подизање индустријског погона фабрике каблова у Рековцу, приморало је ову фабрику да уложи своја средства у изградњу новог асфалтираног пута од Бресја до Рековца.

Саобраћај је постао чешћи, бржи, погоднији, путеви бољи и бројнији, број саобраћајних возила већи, а то је знатно приближило села комуне њиховом главном привредном средишту Светозареву, оживело промет трговине и изазвало појаву нових заната итд. Најважнији утицај саобраћаја је и данас као и раније тај, да се дуж најважније саобраћајнице у комуни налазе најважнија привредна средишта и да се у њима привреда највише диференцира од околних сеоских насеља.

З А Н А Т С Т В О *

Развој ове привредне гране јасније се може сагледати тек од турског времена, као и од времена ослобођења од Турака, пошто о томе периоду постоји више података.

Знатни су утицаји које је саобраћај вршио на појаву, развој или опадање појединих заната, мада то нису били једини утицаји. Саобраћајне прилике комуне, онакве какве су биле раније и какве су данас, утицале су двојачко на карактер и развој занатства на овој територији: с једне стране на појаву и стварање занатских средишта комуне, а с друге на појаву, развој и опадање, односно губљење неких врста заната, везаних за одређен начин саобраћаја.

Најважнији занатски центри комуне су се налазили а и сада се налазе уз главну саобраћајницу комуне, уз моравски пут и пругу, а то су Светозарево и

* Одељак је обрадила др Олга Савић.

Багрдан. У ова два насеља су занати наразвијенији, најбројнији, најразноврснији и имају већи значај у укупној привреди него што је то случај у другим насељима комуне. Како се саобраћај развијао од главне саобраћајнице комуне према попречним путевима, тј. према истоку и према западу, тако су се и занатски центри померали у истом правцу и почињали да настају и дуж тих путева. Поред најстаријих занатских средишта, Светозарева и Багрдана, чији је значај и даље далеко најјачи у комуни се јављају и друга мања. Саобраћајним повезивањем Белице и Левча и источне Моравине стране са централном моравском саобраћајницом и нека сеоска насеља добијају већи број занатлија и постају мања занатска средишта. Док се овим попречним путевима кретао само запрежни саобраћај, та мања занатска средишта дуж беличког, лугомирског и ресавског пута имала су развијене само занате везане за сеоски начин живота и саобраћаја што је био случај и са другим сеоским насељима комуне (в. табелу бр. 2 — упореди Милошево, Јовац, Глоговац, Бунар).

Тек у савременим условима, када је саобраћај између централне саобраћајнице и осталих делова комуне постао разноврснији (поред запрежног и моторни) а истовремено и чешћи, извесна насеља добијају већи број занатских радњи и радионица а тиме и занатски значај уопште. У Драгоцвету је тако поред већег броја приватних занатлија подигнута и општедруштвена занатска радионица. То је машинска радионица земљорадничке задруге са 70 радника, намењена првенствено потребама задруге, али се у њој обављају услуге и за друга лица.

Савремени саобраћај је утицао и на појачање занатског значаја Светозарева и Багрдана, где се поред знатлија приватника јављају и занатске радионице услужног карактера са 6—198 радника, од којих су се неке јавиле као потреба савременог саобраћаја („Сервис“ — предузеће за поправку пољопривредних машина и моторних возила) в. таб. бр. 4).

Утицаји саобраћаја се осећају и код појаве и губљења појединих заната. У вези са колским и караванским начином саобраћаја који су дуго били најважнији у овој области били су развијени коларски, самарцијски и поткивачки занат у Светозареву, главном саобраћајном и занатском средишту комуне, као што је било и много фијакериста и рабација (в. таб. бр. 1). Развојем железничког саобраћаја потреба за овим занатима је знатно мања, а осим тога померају се и њихове радње ближе онима који користе њихове услуге. Тако се занатске радње премештају на улазак у град, на левачки и багрдански друм, јер сељаци који долазе на трг увек користе колски односно запрежни саобраћај (29, с. 87—88).

Савремени моторни саобраћај је у великој мери утицао на појаву неких нових врста заната у комуни. Пре свега у граду је данас знатно већи број механичарских приватних радњи, има и неколико радњи вулканизера, за којима пре појаве моторног саобраћаја није била већа потреба. Затим створене су и специјалне занатске радионице општедруштвене својине, које служе искључиво оправци и одржавању возила за моторни саобраћај (Сервис). Деловање моторног саобраћаја је и у томе што се данас много већи број ковача ип откивача који су

неопходни за запрежни саобраћај налази у сеоским насељима (в. стр. 57).

Наравно да утицаји саобраћаја нису једини деловали на развој занатства комуне Светозарево. Разграњавање производње, развој индустрије такође утичу на промене у начину живота, те се јављају нове потребе, а то изазива појаву нових заната, а губљење старих. То је био случај са ножарима и терзијама у Светозареву (в. таб. 1), а и данас нове потребе и модеран савремени начин живота утиче на појаву модерних заната за којима се некад није осећала потреба (водоинсталатерски, електромеханичарски, радиомеханичарски, електроинсталатерски, израда дечијих играчака, израда кора за пите и још неки други). Осим тога савремени начин живота утицао је на појаву неких услужних сервиса (за прање рубља и пеглање, за хемијско чишћење, водоинсталатерски сервис, сервис за оправку телевизора, фрижидера и др. итд.).

Индустрија је пре свега јефтенијом производњом утицала на опадање неких заната чији је производ био скупљи због ручне израде — терзије, ножари, бојације и др. Осим тога индустрија је деловала на развој савременог занатства и тако што је један део занатских радника запослила у индустријским предузећима и тиме утицала на измену његове структуре. Тако се велики број столара запослио у фабрици „Будућност“, бравара, ковача и ливаца у ливници, а када је фабрика каблова отпочела са радом примала је све врсте занатлија, између осталог и кројаче, па их је доцније преквалификовала (29, с. 88—89).

Утицај индустријског гиганта фабрике каблова на занатство на територији комуне је знатно. Разграњавањем своје производње ова фабрика је потстакла развој неких занатских радионица које су тако постале права индустријска предузећа, као индустрија „Елмос“.

Под дејством свих тих утицаја занатство се у комуни Светозарево овако развијало. За време Турака главни занатски центар је била тадашња Јагодина, а главни носиоци заната су били Турци. Срба занатлија је било веома мало⁶⁾.

После ослобођења од Турака, оснивање првих еснафа у Јагодини указује на наглији развој занатства. Први се оснива ужарски еснаф 1819. године (30, с. 221), јер је тада у Јагодини био знатан број ужара (в. таб. бр. 1). Јагодина је стално напредовала као занатски центар. Она има 1836. године 339 занатлија, а 1895. од укупно 1057 домаћинства 181 је занатско (24, с. 40 и 44). Мада се у то време већ почињу јављати сеоски занати углавном ковачи, абације, дрводеље, бојације, качари, колари, а 1888. године се помиње у селу Рибаре и један грнчар (34), они нису тако бројни. И поред развоја сеоских заната Јагодина је и даље остала најважнији занатски центар комуне, па се чак и по-

⁶⁾ Један од њих је био отац Стевче Михајловића, Михајло Јовановић, који је као кујунџија дошао у Јагодину из Ратаја. У Јагодини је остао све до 1804. године када ју је напустио и отишао у Тополу. Од тада овај град више није имао кујунџију (27, с. 220).

неке улице називају по занатима одређене врсте (30, с. 344 и 365, 26, с. 210 и 29, с. 88).

Табела 1

Врста заната	Б р о ј									
	1819	1839	1840	1858	1861	1864	1873	1883	1891	1901
терзија	—	—	—	—	—	—	—	46	—	20
абација	—	—	—	—	12	—	—	24	16	12
мутавија	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—
сукнара	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
ткача	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
кројача	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—
јорганџија	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
табака	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
сарача	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—
ћурџија	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—
обућара	—	—	—	—	20	—	—	20	15	33
папуџија	—	—	—	—	—	—	—	17	—	—
калпакџија	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—
ужара	20	—	—	—	—	—	—	10	6	4
асурџија	—	—	12	—	—	—	—	2	3	—
гребенара	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
сапунџија	—	—	—	10	—	—	—	10	—	12
бојаџија	—	—	—	—	—	—	—	9	—	—
бербера	—	—	—	—	—	—	10	3	6	—
бунарџија	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
дунђера	—	—	—	—	—	—	—	12	—	5
опанчара	—	—	—	—	—	—	—	2	12	18
пиљара	—	—	—	—	—	—	—	9	—	—
предузимача	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—
дуванџија	—	—	—	—	—	—	—	13	—	—
сталара	—	—	—	—	—	—	—	8	—	4
пинтера	—	—	—	—	—	—	—	8	—	4
баруџија	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
колара	—	—	—	—	—	13	—	13	12	10
сајџија	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
црепара	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—
пекара	—	—	—	—	—	—	—	18	—	15
лончара	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—
земичкара	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
мекикера	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
колачара	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
шећерџија	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
ножара	—	16	—	—	—	—	—	19	—	11
поткивача	—	—	—	—	—	—	—	11	—	—
ковача	—	—	—	—	—	—	—	5	—	5
пушкар	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—
телећкара	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
казанџија	—	—	—	—	20	—	—	6	—	11
шлосера	—	—	—	—	—	—	—	3	—	6
калаџија	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—
молера	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
месара	—	—	—	—	—	—	—	24	—	—
рабација	—	—	—	—	—	—	—	28	—	—
кочијаша	—	—	—	—	—	—	—	15	—	—
калдрџија	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—

Табела 2

	В р е т а з а н а т а														Укупно				
	Бравари	Зидари	Опанчари	Месари	Абације	Пекари	Обувари	Кројачи	Леџдери	Ковачи	Столари	Качари	Тесачи	Поткивачи		Терзије	Камелоресци	Млинари	Косари
Јагодина	5	3	6	8	3	12	12	2	1	14	5	2	1	7	2	4	5	—	98
Милошево	1	—	2	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Сињи Вир	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Багрдан	1	1	5	4	4	4	1	2	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	28
Глоговац	—	1	1	—	—	—	—	—	1	3	1	—	—	—	—	2	—	—	11
Јовац	—	1	1	—	1	2	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	8
Кочино Село	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Медојевац	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Бунар	—	—	1	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	1	6
Ловци	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Дубока	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Дворица	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Међуреч	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	2
Рибаре	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Драгоцвет	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Деоница	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Трешњевица	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	4
Карановац	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Лозовик	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Лојника	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Мајур	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Укупно	9	7	17	14	8	20	13	11	2	32	13	3	2	8	3	7	5	3	177

После ослобођења од Турака настаје веће досељавање у Светозарево, а нарочито после 1830. године, јер се 1833. године помера граница Србије на југ, код Суповца. Тако је сад већи прилив у градове становништва са ослобођене територије, а истовремено је и већи прилив и из оних крајева који су остали под Турском (61, с. 197). Услед тога расте и број занатлија, који су у Јагодину долазили с југа, из неослобођених предела, а и са севера из Аустрије, Угарске и Италије (45, с. 23, 26 и 48). Јагодина је као занатски центар најразвијенија 80-тих година прошлог века. То се види и из табеле 1, где је приказано кретање броја занатлија од 1819. до 1901. године, иако подаци за сваку од ових година нису потпуни (13 и 27, I, с. 222).

Почетком 20. века почињу продирати нови занати на територији комуне (бравари, столари), а после првог светског рата електричари, монтери, прецизни механичари, док се губе многи стари занати на пример мумције, мутавције, калпакције, терзије којих има почетком 20. века а после свега 3—4, ножари којих је почетком 20. века 6, 1928. године свега 4, а данас само 1 (29, с. 88).

И даље се развој заната у комуни Светозарево може пратити углавном кроз развој заната у Јагодини, јер је она главно занатско средиште. Године 1931., Јагодина има 291 занатлију тј. 4,21% укупног становништва (24, с. 40). Истовремено са Јагодином у периоду између два светска рата занатски се знатно развија и Багрдан, а осим тога већи је број занатлија и по селима. Карактеристично је да је у селима највише било ковача, јер је тај занат веома потребан за ратара, али је било и других заната, као што се види из табеле 2. Ова табела показује број занатлија у Јагодини и још неким насељима среза беличког у 1943. години. Иако овај преглед није потпун и показује само један део занатлија, ипак се из њега може јасно уочити бројност и структура заната по селима пред крај другог светског рата (46).

Статистички подаци за срез белички показују да је на тој територији, која се готово поклапа са данашњом комуном Светозарево, било 1943 године занатлија појединих струка као што се види из табеле 3 (47). Осим броја занатлија на територији среза беличког табела показује и огромну разноврсност заната који се тада (1943. године) јављају у овом крају, а који су углавном били заступљени у Јагодини. Уочава се већ много нових заната којих није било почетком 20. века, и који су се јавили на територији комуне због тога што се и начин живота знатно изменио.

После другог светског рата долази до нових промена у занатству. Прве године после другог светског рата су биле тешке за занатлије због недостатка сировина, ангажовања великог броја занатлија у индустрији и настојања на индустријализацији земље. Развој индустрије је потискивао занатство, нарочито оно прерађивачког карактера, како због тога што је индустрија ангажовала велики број занатлија, што је апсорбовала све сировине, тако и због тога што је и пореска политика била таква да није доприносила порасту броја и побољшању положаја занатлија. Осим тога измењени друштвени односи утицали су на

појаву нових занатских радњи посебног типа као што су занатске пре-
рађивачке задруге и радионице општедруштвеног карактера.

Табела 3

		Врста заната		Број	
каменоломи	6	аутомеханичари	1	сапунције	1
калдрмари	1	инсталатери парног		млинови	5
циглари	3	грејања	1	пекари	18
црепари	3	водоинсталатери	1	хлебари	3
лончари	3	машин. инсталатери	3	бургерије	4
зидари	7	калајшије	3	посластичари	3
грађевински		котлари	3	сладолеције	3
предузимачи	6	пушкари	2	лецедери	2
фарбари	2	дрводеље	2	алвације	5
произвођачи		столари	20	израда бомбона	1
предмета од		колари-израда		млекари	2
зештачког камена	3	каросерија	2	молери	16
каменоресци	3	колари	10	кобасичари	5
ковачи	52	бачвари	5	цревари	1
поткивачи	5	личилац кола	1	производња алкохол-	
ножари	1	плетачи намештаја	1	них пића	2
ливци	3	штампарије	2	производња рума	2
звоноливци	3	фотографи	2	производња ликера	2
бравари	7	свећари	3	производња воћних	
машинбравари	10	производња сода воде	2	сокова	2
воскари	3	вуновлачари	3	производња квасца	1
производња воћних		ужари	2	ваљарске радње	1
сокова и ликера	2	кројачи народних		кројачи мушких	
пржење и млевење		одела	14	одела	10
кафе	1	израда мушких		шивачи дечијих и	
кројачи женског одела	3	шешира	1	женских хаљина и	
шеширије и капари	3	тапетари	1	шешира	2
капари	3	опанчари	37	памуклијаши	1
обућари	12	ћурчије, кожухари	5	папучари	1
сарачи	2	часовничари	4	електромсхаличари	3
електроинсталатери	3	димничари	1	бербери	23
фризери	4			чистачи прозора	1

Из упоређења табела 1, 3 и 6 види се да је занатство на терито-
рији комуне добило већи услужни значај. Услужни занати који се
данас јављају сасвим су другачији од оних којису некада били раз-
вијени.

Најважнији занатски центри су и данас Светозарево и Багрдан,
јер ова насеља имају највећи број занатлија и занатских радионица.
Под утицајем саобраћаја и продирања савременог живота и у селима
почиње све више да расте број занатских радњи, а истовремено да се
јављају и општедруштвене занатске радионице, као што је машинска
радионица у Драгоцвету.

Било да се говори о општедруштвеном било о приватном сектору
у занатству, увек се на првом месту истиче Светозарево, јер је у њему
највише приватних а и општедруштвених занатских радњи. Прве пре-

рађивачке задруге, као најранији вид општедруштвених радионица, појавиле су се у Светозареву. Године 1948. у Светозареву су биле три занатске прерађивачке задруге — обућарска, опанчарска и абаџијска (29, с. 89). Касније се развија други вид општедруштвених радионица у које њихови чланови не уносе свој сопствени алат, као што је био случај код прерађивачких задруга. Неке од тих радионица јаче напредују и постепено прерастају у индустријска предузећа („Елмос“ и „Будућност“), док друге, из различитих узрока, престају са радом. Тако се данас у Светозареву налази пет занатских радионица општедруштвеног карактера од седам колико их има на територији комуне. Потребе града са оснивањем оваквих радионица су највеће, јер су и потребе градског становништва најрзановрсније. С друге стране у граду су најповољнији услови за смештај ових радионица, јер су саобраћајне прилике најпогодније. У табели бр. 4 приказана је врста делатности, датум оснивања и број запослених у општедруштвеним радионицама на територији комуне (48).

Поред занатских предузећа постоје на територији комуне и услужни сервиси и радионице које су у Светозареву основала знатска предузећа из других градова. Тако је занатско предузеће из Крагујевца основало сервис за оправку апарата за домаћинство, а „Оптика“ из Новог Сада сервис за оправку оптичких инструмената. Поред тога у Светозареву је основано још неколико радионица ове врсте као сервис за прање рубља, за хемијско чишћење, за оправку телевизора итд.

Табела 4

Назив радионице	Место	Година оснивања	Врста делатности	Број радионица	Број радника				
					1964	1965	1966	1967	1968
Тодор Дирак	Светозарево	1959	бербер. фризер.	5	25	28	33	34	35
Сервис	Светозарево	1961	оправка пољ. маш. и возила	—	57	68	74	75	76
Наш Дом	Светозарево	1959	грађев. услуге	—	135	109	175	166	198
ЕИ Ниш	Светозарево	1966	ТВ сервис	—	—	—	7	7	6
Љубљана Сатурнус	Светозарево	1967	конзервна амбалажа	—	—	—	—	—	1
Сава Цветковић	Драгоцвет	1962	машинска радионица	5	70	—	—	88	114
Балон	Багрдан		корпарско предузеће	—	—	140	141	137	128

Већина ових занатских радионица настоји да добије производни карактер, иако су при оснивању намењене искључиво за обављање услуга. У томе неке не успевају, јер им је опрема застарела и мање погодна за производњу у односу на индустријску, као што је и њихов положај у граду у односу на постојеће саобраћајнице мање повољан него што је положај индустријских предузећа. Па ипак неке од занатских радионица које су раније основане и пословале у Светозареву су добиле искључиво производни карактер, развиле своју производњу и временом постале индустријска предузећа. То је случај са фабриком намештаја „Будућност“ и предузећем „Елмос“.

Због разнородних послова које обављају ове занатске радионице су окупиле занатлије различитих струка. Занатска радионица „Наш дом“ је тако запослила зидаре, коларе, браваре, водоинсталатере, фирмописце, стаклоресце, молере, стругаре итд., а радионица „Сервис“ механичаре, електричаре, браваре, столаре, лимаре, стругаре, вариоце, шофере и др. Због ангажовања већег броја занатлија у њима јавља се привидно опадање неких врста занатлија при анализирању броја приватних занатлија.

Из овога се може закључити да је развој општедрштвених занатских радионица, као једне од одлика савременог занатства и социјалистичког друштвеног уређења, кренуо нешто напред у односу на прве године после другог светског рата, мада њихово пословање и њихова опремљеност имају још увек доста недостатака. Истовремено запажа се и утицај ових радионица на промене у структури другог сектора занатства — приватног.

Приватно занатство је бројало 1967. године на територији комуне 744 занатске радње, а било је запослено у њима 854 лица. Од тога је у Светозареву било 296 занатских радњи а 402 запослена, а на селу 448 занатских радњи и 452 запослена. Из ових бројева се одмах да закључити да су занатске радионице приватника у граду знатно развијеније, јер скоро половина њих има запослене раднике, док се број занатских радњи на селу готово поклапа са бројем запослених што показује да су то слабије развијене радионице. И ово, поред броја занатских радњи показује да се приватно занатство, које је првих година по ослобођењу 1945. године било у опадању из разних разлога (недостатка сировина, јефтинијих индустријских производа и велике потражње индустријских предузећа за квалификованом радном снагом), почело последњих година да развија и бројно расте. Поред повољније пореске политике на ово је утицала и извесна стагнација индустријских предузећа у запошљавању нове радне снаге и њихова тежња да већом механизацијом производње смање број индустријских радника. Истовремено све већа механизација и аутоматизација која продире са савременим начином живота у градска, па и у сеоска домаћинства, доводи до пораста потреба за разним услужним занатским радионицама, тако да се то одразило на број занатлија у граду и по селима и довело до њиховог пораста. То се види и из табеле 5 која показује пораст занатских радњи од 1963. до 1968. године (43).

Табела 5

Укупан број занатлија	Г о д и н а				
	1963	1964	1965	1966	1967
Укупно	304	440	512	614	744
од тога					
у граду	143	160	198	244	246
у селу	251	280	314	370	448
Пријављено у току године	46	45	109	161	129
од тога					
у граду	17	25	52	73	51
у селу	29	20	57	88	78
Одјављено у току године	—	—	25	39	36
од тога					
у граду	—	—	18	18	16
у селу	—	—	7	21	20

Пораст броја знатских радњи нарочито је појачан после измене пореске политике 1964. године када се број пријављених нових радњи пење на преко 100. Истовремено он се поклапа и са порастом интензитета моторног саобраћаја у комуни и са изградњом новог аутомобилског пута Београд—Ниш, као и са порастом употребе разних апарата у домаћинствима, што је у многим изменило начин живота у граду а и у сеоским насељима комуне. Пораст се види како из укупног броја занатлија, који је скоро дупло већи 1967. године у односу на 1963., а и из броја нових радњи пријављених у току одређене године.

Услужни карактер приватног занатства почео је последњих година да се донекле мења. Мада је још увек највећи број занатских услужних радионица, ипак је, као што се види из упоредног прегледа броја занатских радњи за 1964. и 1967. годину датог у табели 6, све више различитих занатских радњи производног смера (43).

Из табеле 6 се види да готово сви занати бележе пораст броја занатских радњи, а с друге стране, постоји и читав низ нових заната који раније нису постојали, као што су израда разних украсних предмета за домаћинство која се нагло повећала последњих година. Опадање се јавља само код старих заната мада нигде није јако изразито. Мањи број занатлија 1967. године је код казанџија, бојаџија, бачвара (највеће опадање), воскара и каменорезаца тј. углавном код старих производних заната. Минимално је опао број фотографа, а нешто више број занатлија који врше услужно резање грађе, вероватно из разлога што се све више прелази на савременији начин загревања просторија за рад и становање (нафтом). Опадање броја механичара је међутим привидно, пошто истовремено долази до отварања приватних радионица прецизних механичара, као и до аугажавања ових занатлија у општедруштвеним радионицама (в. стр.640).

Структура занатства се веома изменила, нарочито ако се упореди са подацима из 19. века када су заступљени занати којих већ одавно нема. Она се нарочито јако изменила у граду, али су промене знатне и у селу, као што показује податак из 1964. године из кога се види да је од 70 ссоских занатлија припадало оволико појединим струкама (48).

Упоређено са табелом бр. 2 која показује да су сеоске занатлије 1943. године биле махом ковачи и поткивачи, види се да су услед промена у начину живота сеоски занати данас много разноврснији у вези са новим савременим начином живота који све јаче струји моравском долином. То се односи на читав низ нових модерних производних заната који још увек имају услужни карактер.

Табела 6

Врста заната	Број 1964	Број 1967	Врста заната	Број 1964	Број 1967	Врста заната	Број 1964	Број 1967
абација	—	2	часовничара	5	9	бравара	8	21
бачвара	9	5	израда	—	1	бомбондија	1	5
воскара	4	2	штипалки	—	1	водиинсталатера	1	1
електроинсталатера	2	13	бојација	2	1	електро-		
израда кофера и торби	1	1	бербера	12	13	механичара	3	15
израда предмета од вештачке свиле	—	7	вулканизера	1	2	израда предмета од лике	—	49
израда кора за питу	1	6	воденице	—	10	израда цртежа за ручни рад	—	1
израда рамова	1	3	поточаре	—	1	израда сувенира	—	1
колара	9	12	панула	—	1	јорганица	1	1
ковача	29	31	израда вештачког цвећа	—	2	капација	—	13
кројача жен. одела	2	4	израда асура	50	51	корпара	50	58
лимара	7	22	каменорезаца	6	4	ликерција	—	1
ливаца	—	1	казаница	3	2	леблебија	—	2
молера и фарбара	4	11	кројача муш. одела	41	48	механичара	4	2
обућара	14	16	колачара	—	1	млинара	12	22
прецизних механичара	—	3	лончара	2	2	пекара	4	8
папуција	1	1	машинбравара	3	11	пушкара	2	2
поткивача	14	18	месара	3	4	стругара	13	6
сарача производња сода воде	4	3	опанчара	11	9	радио-механичара	1	2
израда украсних предмета	—	1	посластичара	2	3	стаклорезаца	1	24
фризера за жене	2	5	израда предмета од жице	1	7	трикотажка	—	2
зидара-фасадера	12	53	столара	34	48	ћурчија	2	3
			ткача	1	1	ужара	3	4
			тапетара	—	6	услужно резање грађе	14	11
			израда дечјих играчака	6	6	хемијско чишћење	1	5
			фотографа	5	4	штампање	—	19
			фирмописаца	—	3			
			шеширција	1	1	Свега	440	744

обућара	2	часовничара	1	машинбравара	1	бравара	2
посластичара	1	израда рамова	1	поткивача	13	лимара	2
пекара	4	сарача	2	лончара	1	металостругара	2
ковача	18	месара	2	опанчара	5	каменорезаца	3
казаница	1	воденичара	3	содација	1		

У закључку се може рећи да су се и у овој комуни јављали и нестајали занати, који су служили одређеној врсти саобраћаја, занатски

центри су ницали и одржавали се на местима где је саобраћај пиј-живљи. Тако је и данас развијен читав низ заната који служе савременом моторном саобраћају који се све више развија, а главни занатски центри комуне су Светозарево и Багрдан, који леже на главној саобраћајници комуне, и Драгоцвет и Глоговац, који леже на источној и западној саобраћајници којима залеђе гравитира ка Светозареву, и где такође јача моторни саобраћај.

Т Р Г О В И Н А*

Трговина је као и остале привредне гране била веома јако изложена утицају и променама у саобраћају и саобраћајним приликама комуне, пошто је правац трговине увек одређен правцем најважнијих саобраћајница у области. Због тога на територији комуне нема већих тржишта када је моравски пут ишао десном страном Мораве тј. у римско доба и у раном средњем веку.

Веће могућности за развој трговине настају у периоду када се друм помера са источне на западну страну Мораве и када се на цариградском друму појављују две друмске станице на територији данашње комуне и то Багрдан (Деве Багрдан) и Јагодина (Јагодина паланка). Прве „чаршије“ у њима имале су мезулану, каравансерај и неколико занатских и трговинских радњи.

Јагодина се најраније развила као центар трговине у комуну. Она је 1661. године, по опису Евлије Челебије, већ имала 100 дућана (31, с. 76). Прeko ње иде извоз из целе околне области. Извоз свиња се помиње у доба Кочине крајине. На то упућује и чињеница да је и сам Коча Анђелковић, који је родом из села Пашевца (данас Кочино село) у непосредној близини Јагодине, био свињарски трговац.

Прави трговински значај Јагодина добија тек после ослобођења од Турака и после потписивања трговинских уговора са Аустријом. Тада је отпочео знатан извоз воћа, жита, стоке и других пољопривредних производа. Сви ови производи су доношени из Левча, Темнића, Белице и Ресаве, на богату јагодинску пијаци или на три вашара који су се одржавали у мају, јулу и октобру као што се види из табеле 7 (32).

На овим вашарима се осим стоке највише продавало вино и ракија. Поред тога у граду су били обори у које су дотериване свиње или су тамо гајене па одатле теране на скелу до Смедерева или Дубравице, одакле су бродовима транспортоване за Беч и Пешту. Поред свиња и воћа извозила се још и свиленка буба, поташа, шишарке, восак и др. (27, с. 93).

У Јагодини је било 1836. године 200 дућана. Број трговаца се стално повећавао и то су већином били људи из околних села који су се насељавали у граду. Помиње се газда Милић из Винораче, 8. јануара 1870. године, који је на јагодинској пијаци подигао 10—12 дућана. Године 1833. према списку за свештенички бир имала је Јагодина 58 бакала, 27 трговаца, 44 дућанције, 22 шпекуланта, 9 пиљара и 63 кафеције (13). Из једног другог списка где су назначене јагодинске газде који нису пријавили момке види се да су трговци били већином Срби и да је само један Јеврејин (33).

* Одељак је обрадила др Олга Савић.

Табела 7

Година	1889			1890		1891			1892			1893		
	V	I	X	VII	X	V	VII	X	V	VII	X	V	VII	V
механа	51	34	36	46	—	28	30	12	27	28	7	32	29	
дућана	50	41	47	50	21	06	83	14	69	106	14	71	100	
заузетих места	76	27	108	33	—	89	48	—	14	129	24	82	114	
кола са пићем	32	161	34	51	—	10	41	10	17	19	8	9	26	
кола са разним производима	130	—	39	29	17	44	8	—	130	7	—	4	11	

Продато је комада

Број	51	36	36	46	—	28	30	12	27	28	7	32	29
волова	1724	1085	1754	1200	406	1900	710	340	1991	952	140	1922	1403
крава	—	34	321	179	14	10	240	6	95	70	9	120	90
телади	56	28	44	44	17	33	26	7	19	19	5	44	53
коња	31	6	37	8	5	29	15	4	25	6	2	40	11
кобила	—	—	—	—	—	8	4	—	7	3	1	15	5
ждребади	5	—	1	1	—	—	1	—	2	2	—	2	1
оваца	—	—	—	200	—	50	195	20	25	85	—	105	54
коза	—	—	—	—	—	—	—	—	13	—	—	45	30
јагњади	—	—	—	—	—	150	60	98	67	63	—	187	78
свиња	—	—	—	—	80	—	—	—	10	—	—	—	—

Продато је килограма

вина	—	—	—	—	—	4000	—	—	1000	5000	1000	4000	1500
ракије	—	—	—	—	—	2000	—	—	500	3000	500	2000	3000
осталих прољопри- вредних производа	—	—	—	—	—	2000	8000	—	—	6000	—	2200	2800

Поред трговаца у граду било је и трговаца по селима, а врло рано су се на територији комуне појавили и први сеоски дућани (Превешт 1834. године, Копривница 1839. и Дубока 1870.) (30, с. 326). Но и поред тога ниједно друго насеље није могло да достигне значај и снагу Јагодине која лежи на излазу левачког и беличког пута у моравску долину и због тога има и најповољнији положај да буде привредно средиште комуне. Багрдан, који је у долини Осапице и на њеном излазу у моравску долину, друго је тржиште по значају. Путописац га 1704. године помиње као „Нову паланку“ која је основана око 1700. (50, с. 310 и 49, с. 124). Пред крај 18. века помиње се као тржиште (51, с. 59); али је опао првих година по одласку Турака. Већ у другој половини 19. века је ово насеље, друмска станица и раскрсница, имало изврстан број занатлија и трговаца т.ј. формирало је малу чаршију (24, с. 93—94). Саобраћај се и овде истиче као фактор, јер је утицао да сви производи из околине који су притицали на ова два значајнија тржишта долазе углавном из оних насеља која су била боље саобраћајно повезана са једним од ова два тржишта. Насеља у сливу Велице и Лугомира, чији се главни пут спуштао у Светозарево, имала су у граду своје најважније тржиште, а насеља из клисуре гравитирала су више ка Багрдану.

Извозна трговина из комуне је све више расла. Извожена је шљива мацарка руком брана. Догонили су је колима из Левча, Темнића и Белице до јагодинских трговаца⁷⁾, а они су их даље транспортовали у Аустрију.

Поред воћа извозио се и пекмез (К. Ракић из Јагодине и С. Перић из Рековца). Стоку и дебеле свиње извози Таушановић, који је крајем XIX века имао највешу мануфактурну радњу и бакалницу, а поред њега и неколико месара (Шарчевић и др.). Почетком XX века највећи извозник постаје Клефиш, који у Јагодини подиже и кланицу. Извозило се и жито, те је житна вага нарочито средом била опседнута низом кола натоварених житом (27, II, с. 89—93).

Јагодинска чаршија преко које је ишао овај обимни промет из комуне је била веома развијена и делила се на горњу и доњу. Постојала је и левачка чаршија, као и велики и мали пијац. Горња чаршија је била у главној улици, од пизаре до сквера, а надаље се главном улицом пружала доња чаршија. У горњој чаршији је било осам познатијих трговина, око пијаце четири мануфактурне радње и више житарских и кожарских трговина. У доњој чаршији је била књижара, осам трговина текстјлом и десет бакалско-стакларских радњи. На малој пијаци су биле четири трговачке радње, а у левачкој чаршији десетак радњи, три ракиџинице, извозничка радња за воће (Гостимировића) и стовариште дрвене грађе (27, II, с. 89—96). Овакав спољни изглед јагодинске чаршије указује на значај и величину овог трговинског средишта. Истовремено се може запазити да је овакав изглед чаршије био условљен гравитацијом појединих делова комуне и саобраћајним приликама, јер се и левачка, као и горња и доња чаршија, налазе дуж најважнијих саобраћајница (моравског и левачког пута).

Ове бројне трговине су набављале робу од гросиста из Београда, директно из фабрика, као и од трговаца у Бечу и Пешти. Још пре изградње железнице многи трговци из Јагодине ишли су лично по робу у Беч и Пешту⁸⁾.

Овако велики број трговачких радњи доводио је до веома велике конкуренције, а то је изазивало концентрацију капитала код једних, а осиромашење и пропаст других трговаца. Због тога су многи трговци били задужени код касе Јагодинске цркве, а многи су постајали кантарџије на пијаци, нарочито у периоду док још није била подигнута пијачна вага (34).

Живу трговину јагодинских трговаца прекинули су ратови почетком 20. века, мада се у периоду првог светског рата мноштво београдских трговаца преселило у Јагодину и тамо се задржало све до краја рата (27, III с. 68).

У периоду између два светска рата Светозарево и Багрдан су два најважнија трговинска центра. Багрдан је проглашен за варошицу 1866. године, па је нешто доцније добио и пазарни дан. По селима је више трговаца него раније, али ипак Јагодина и даље предњачи по броју трговаца и по улози коју врши у трговини. Пазарни дан у Јагодини је двапут недељно, средом и суботом, када се окупе Поморавци, Левчани, Темничани, сељаци из Белице и Ресаве. Из Левча је на трг дотериван оvas, пшеница и кукуруз, а нарочито воће, из Поморавља

⁷⁾ Шљиву је извозила извозничка радња Гостимировића. Осим њега шљиву са јагодинске пијаце је извозио и Данило Аћимовић трговац из Јовца (27, II, с. 89).

⁸⁾ Таушановић би често ђутуре купио робу неког пештанског трговца заједно са рафовима. Од јагодинских трговаца робу су куповали и трговци из Ђуприје, Параћина, Свилајнца и Рековца (27, II, с. 87).

жито, бостан и повртарски производи, а Ресавци су догодили креч, стоку и сточне производе, и вуну. Године 1930. у Јагодини има око 14 извозника, а и количине производа које се извозе су знатне (29, с. 86).

Тада се највише извозило воће и поврће (извозници Михајло Андрејевић, Славко Докић и „Воћар“ из Београда). Главни извозници живине и јаја били су Клефиш и Тајтацк. Клефиш истовремено постаје и најважнији извозник стоке. Он знатно модернизује извоз, јер уместо живе стоке и живине извози заклану, а почиње да извози и прерађевине. Овакав ток развоја трговине стоком одражава све јачи утицај који на развој трговине врши концентрација капитала.

Трговинске радње у граду постају све више специјализоване. Било је две гвожђарске, две бакалско-гвожђарске, једанаест манифактурних, двадесет и једна бакалска, две трговине грађом, пет књижара, осам трговина пићем, две кожарске и три житарске радње. У Јагодини почињу да се отварају и продавнице индустријских предузећа: продавница штофаре Владе Теокаревића, затим „Тивара“ из Вараждина, „Бате“, „Бостона“ и др. (27, III, с. 68—70).

Извоз се није кретао више само према Аустрији, јер се после изградње железнице знатно олакшао извоз преко Грчке, односно преко Скопља и Солуна, а затим и преко Београда, Загреба и Сплита.

Други светски рат знатно уништава ову веома живу трговину комуна. Првих година по ослобођењу, када је недостајало индустријских производа, трговина је била рационирана и ограничена само на административне јединице, тадашњи срез, а откуп пољопривредних производа је вршен преко откупних станица. Откуп из села и продаја индустријских производа ишла је углавном преко задруга. У Светозарево је тада било свега 22 задружне и државне продавнице, а 1948. године 27 различитих продавница и 11 угоститељских радњи (29, с. 87 и 24, с. 36).

Овај тренутни застој у трговини изазван је ратним приликама а донекле и преласком трговине из приватне у општедруштвену и задружну својину. После престанка откупа и пошто је почео снажнији развој и напредак наше прерађивачке индустрије, трговина у комуни Светозарево почиње јаче да се развија а њен развој је на задружним и општедруштвеним основама. Оснива се више трговинских предузећа на мало и велико и повећава се број продавница, а истовремено расте и број запослених у трговини. Ево како се он кретао последњих неколико година: године 1965. у трговини је било запослено 1000 лица, 1966. — 1034, 1967. — 1064 и 1968. — 1095 што ставља трговину на четврто место у комуни, пошто се по броју запослених испред ње налазе само индустрија, грађевинарство и непривредне делатности.⁹⁾

Главно трговинско средиште је Светозарево у коме се налази највећи број трговинских радњи и трговинска предузећа „Морава“ (за промет мешовите робе на мало и велико), „Житомлин“ (који врши промет и прераду жита) и „Поморавка“ (која врши промет отпацима).

⁹⁾ Подаци из СО Светозарево, Списак радних организација на територији општине и број запослених у њима.

Осим ових чисто локалних предузећа у Светозареву послују и 2 предузећа која су се интегрисала са трговинским предузећима из других градова. Тако се „Агропоморавље“ интегрисало са сродним предузећима из Новог Сада и Београда, а предузеће „Јагодински подруми“ са трговинским предузећем „Навип“ из Београда.

Промет робе се обавља и прско продавница разних трговинских и индустријских предузећа из разних градова наше земље. Највише је таквих продавница предузећа из Београда 13, и то су углавном продавнице индустријске робе (конфекције, одеће и обуће), али има и радњи издавачких, новинских и пољопривредних предузећа и др. Остале продавнице су основала предузећа из Новог Сада, Крагујевца, Загреба, Рековца (по два предузећа), а осим тога из Пирота, Зрењанина, Суботице, Бањалуке, Крања, Борова, Земуну, Зајечара, Прокупља, Скопља, Сплита, Марибора, Грачанце, Инђије, Крушевца, Задра, Вршца, Лапова и Баточине. Продавнице предузећа из два последња места се налазе у Милошеву и Багрдану.

Осим ових предузећа са стране у граду имају своје продавнице и индустрија меса и месних прерађевина „Јухор“ и угоститељско предузеће „Палас“.

Најважније трговинско предузеће на територији комуне је данас предузеће „Морава“ које је настало интеграцијом четири ранија трговинска предузећа овог града „Јагодина“, „Белица“, „Робна кућа“ и „Хладњача“. Предузеће „Морава“ запошљава 495 радника, тј. скоро половину лица запослених у трговинским предузећима комуне. Тргује на велико и мало и то са електроматеријалом, аутоопремом, огревом и грађевинским материјалом, текстилом, колонијалом, а има и робну кућу и хладњачу. Овим материјалом се тргује преко шест радних јединица: за промет електроматеријалом, за промет огревом и грађевинским материјалом, за промет текстилом, колонијалом, пољопривредним производима и аутоделовима.

Промет на велико се обавља преко пословница за електроматеријал и вожђе, за текстил, за колонијал и пољопривредне производе. Имају своје представништво и у Београду. Продају на мало врше преко продавница којих има укупно 87 од чега 55 у граду а 32 на селу. Предузеће снабдева репродукционим материјалом и индустријска предузећа Светозарева. У току 1967. године оно је снабдело следеће организације у вредности од 2,290.000 динара и то: Пивара 460.000, Ресава 94.000, Јухор 561.000, Будућност 297.000, ФКС 440.000, Поморавље 203.000, Ливница 135.000 и Елмос 100.000. Иначе укупан промет предузећа „Морава“ износио је 1966. године 125,809.000, а 1967. године 118,061.000 динара.

Промет индустријском робом поред предузећа „Морава“ обавља се преко 41 индустријске продавнице, које се налазе углавном у граду и чија површина износи 1650 м². Ове продавнице располажу са 22 магацина површине 944 м² и веома су разноврсне као што се види из доњег прегледа:

Врста продавница	Продајни простор		Магацини	
	Број	површина	Број	површина
одеће	11	448	4	54
обуће	9	228	3	22
намештаја	4	273	1	50
књига	4	233	2	27
пића	1	18	—	—
грађевинског материјала	2	66	5	550
отпадног материјала	3	102	5	126
продавнице осталог	7	282	2	115
свега	41	1650	22	944

Ове продавнице су оствариле следећи промет последње две године

Врста продавнице	1966	1967 (у 000 дин)
одеће	5.505	6.151
обуће	3.039	3.558
намештаја	2.411	2.411
књига	1.944	2.423
пића	285	486
Југопетрола	6.035	7.225
Ина	1.288	14.754
Скопско поље	1.405	3.871
Оптика	12.503	14.761
Свега	34.415	55.571

Из података о промету да се закључити да је предузеће „Морава“ преузело углавном на себе снабдевање комуне, јер је промет који ово предузеће има данас, мада је у опадању, далеко већи од промета осталих продавница индустријских предузећа на територији комуне. Код индустријских продавница највећи промет су имале продавнице бензина и нафте, чији су производи углавном намењени моторном саобраћају, што је последица све јачег развоја овог начина саобраћаја на територији комуне.

Док су индустријске продавнице смештене највише у граду, а у мањој мери по селима (Продавнице предузећа „Морава“ 55 у граду, а само 32 у селима), главни промет у селима се обавља преко продавница земљорадничких задруга, које се баве истовремено и откупом пољопривредних производа. На територији комуне се извозом пољопривредних производа баве Вођарско предузеће „Долово“ из Глоговца, које продаје кукуруз, жито, воће и пиће (укупан промет 2.615 нових динара 1967. године)¹⁰, Пољопривредна задруга Светозарево, продаје стоку, млеко и млечне производе, а промет јој је био 213.875 динара, Земљорадничка задруга „Слога“ из Глоговца, која обавља промет сто-

¹⁰ Све суме промета су изражене у новим динарима.

ком (523.852), Пољопривредна задруга „Сава Цветковић“ из Драгоцвета тргује житом, стоком, млеком, воћем, пићем, кожама, вуном и перјем, а промет јој је био 860.684.42 и Пољопривредна задруга „Осаница“ из Багрдана са прометом од 10.822 дин. Извоз пољопривредних производа са територије комуне иде и преко предузећа „Житомлин“, које има своје магацине, пекару и остале радионице, радионицу сточне хране и 10 продавница. Поред млевења ове предузеће врши и прераду производа од жита (хлеб, пециво и др.), продаје ове производе на територији комуне а и извози их. Извозник пића из комуне је предузеће „Јагодински подруми“ удружено са највећим извозником пића из Србије београдским предузећем „Навип“. Предузеће „Јагодински подруми“ је имало 1966. године промет у трговини на мало 285.000, а у трговини на велико 7,230.000. Године 1967. промет у трговини на мало је износио 485.000, а у трговини на велико 5,368.000 динара, што указује на претежно извознички карактер овог предузећа.

Најважнији извозник сточних производа и стоке је предузеће „Јухор“. Ово предузеће врши промет меса на територији комуне, као и промет месних прерађевина. Продају меса и прерађевина врши и преко својих продавница у Ћуприји, Нишу, Београду, Смедереву, Врању, а отвориће и нове у Параћину, Алексинцу, Нишу, Лесковцу, Врању, Смедереву, Београду, Свилајнцу, Деспотовцу, Смедеревској Паланци и Младеновцу, а има и своја складишта у Сплиту и Нишу и тргује са Хрватском, Босном, Црном Гором и Македонијом. Осим тога они своје производе извозе у следеће земље као што се види из табеле 8.¹¹⁾

Табела 8

Земља	Извоз у тонама					
	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.	1966.
Енгелска	1857	2356	1953	1980	1231	1191
ЧСР	471	195	9	104	278	3
Источна Немачка	170	—	—	11	—	—
Мађарска	409	—	—	—	—	—
Бугарска	557	71	—	—	157	—
Аустрија	53	—	—	—	—	—
Грчка	200	—	6	80	132	234
Пољска	1	—	—	—	—	—
Италија	39	562	579	738	614	376
Западна Немачка	22	39	42	34	19	155
Египат	200	—	—	—	70	33
Шведска	—	92	148	96	40	21
Швајцарска	—	—	68	44	—	175
Кипар	—	24	47	10	—	—
Израел	—	1486	1172	—	—	—
СССР	—	—	105	440	389	59
Куба	—	—	20	—	—	—
Француска	—	—	—	8	—	36
САД	—	—	—	—	212	150
Шпанија	3619	3339	4763	4717	3142	14

¹¹⁾ Подаци добијени из Индустије меса и месних прерађевина „Јухор“.

Главни потрошачи ових производа су, као што се из таб. 8 види. Енглеска, Италија, Западна Немачка, ЧСР и Грчка, док извоз у друге земље варира последњих година, те се негде види пораст а негде опадање. Осим тога од 1966. године отпочео је извоз у Јапан који је те године откупио производе у количини од 2454 тоне.

Поред пољопривредних све је већи извоз и индустријских производа са територији комуне. На територији Југославије своје производе продају предузећа „Ресава“ (фабрика трикотаже и конфекције), „Будућност“ (намештаја и амбалаже) и Јагодинска пивара, која најчешће имају своје продавнице и складишта у другим градовима Србије и Југославије (в. стр. 657, 658 и 662). Већа и значајнија индустријска предузећа поред Југославије већи део својих производа извозе и у друге земље као ФКС (Фабрика каблова), предузеће „Елмос“, „Јухор“ и у мањој мерј „Балон“ из Багрдана и ливница из Светозарева.

Основне одлике данашње трговине комуне Светозарево јесу да се знатно повећао број продавница, мада он још не задовољава поготово што се стари локали руше и нови не подижу у довољној мери и што је опремљеност продавница на селу веома слаба. Тиме је донекле измењена и побољшана ситуација у трговинској мрежи која је настала по укидању приватне и успостављању општедруштвене и задружне организације трговине, кад је трговинска мрежа на територији комуне била врло слабо развијена (в. стр. 646).

Комуна је данас веома значајан извозник пољопривредних производа (свиња, меса и месних прерађевина, воћа и пића), али упоредо са тим све више извози индустријске производе и то првенствено производе електроиндустрије. Ово показује да је трговина знатно модификована под утицајем савременог индустријског развитка и савременог начина саобраћаја. Утицај индустрије је у томе што се индустријски производи извозе у знатним количинама (в. таб. 10) и што су на првом месту производи електроиндустрије која је најјаче развијена индустријска грана комуне. Осим тога све већи развој прехранбене индустрије комуне (пиваре, кланице и др.) утицао је да се све више пољопривредних производа комуне извози у прерађеном стању.

Поред структуре измењени су и правци трговине, нарочито извозне. Индустријски производи се шаљу у веома удаљене пределе (до САД и Јапана), а слично је и са прерађеним пољопривредним производима (в. таб. 8). На ово повећање удаљености територија у које се извози из Светозарева утицао је знатно и модерни саобраћај, поред других фактора (политичких, економских и др.). Саобраћај је бржи него некад и боље опремљен те омогућава транспорт лако покварљивих производа и на већу удаљеност (савремени расхладни уређаји у камионима и железничким вагонима за транспорт производа прехранбене индустрије).

Утицај саобраћајних праваца на формирање тржишта и тржишних центара и њихово одржавање уочљив је и данас, јер се највећи број трговинских радњи, односно трговинских средишта, налази дуж најважније саобраћајнице у комуни, моравског пута и пруге, а нови

се стварају дуж бочних путева, ресавског и левачког.

Најважније трговинско средиште комуне је Светозарево, јер оно има највећи број трговинских радњи и магацинског и складишног простора. У њему постоји и пет значајних трговинских предузећа која организују како извоз пољопривредних и индустријских производа тако и увоз потребних прерађевина из других предела наше земље и из иностранства. Поред тога, двапут недељно се у Светозареву одржава сточни трг (среда и субота), док се осталих дана у недељи одржава само тзв. зелени пријац. Још увек се у овом средишту одржавају три вашара, пролећни, летњи и јесењи, нарочито значајни за промет и извоз пољопривредних производа и стоке.

У осталим местима се налазе по 1 — 2 продавнице, а више их је концентрисано само у Багрдану, Милошеву, Драгоцвету и Глоговцу, који су данас такође мања трговинска средишта. На то је утицало што прва два насеља леже на аутопуту и због тога се јавила већа потреба за продавницама за путнике „савремених каравана“. Друга два леже на саобраћајницама: једно источно и западно од моравске магистрале, а осим тога у њима се, као и у Багрдану, налази пољопривредна задруга која врши откуп и продају пољопривредних производа из околине.

Иако трговина упосљава знатан број лица (в. стр. 646), ипак она данас у комуни има мањи значај од индустрије која запошљава највећи број лица (в. стр. 665). Под утицајем индустрије знатно је измењена структура извозне трговине, о осим тога индустрија врши велики утицај на развој других грана комуне (занатства, грађевинарства итд.). Све то ставља индустрију по значају испред трговине као приоритетне гране.

Услед бољих саобраћајних веза трговина је данас упућена на разне стране широм наше земље и користи и друмски и железнички саобраћај. Ипак најважнији правац којим већина производа одлази из ове комуне или се довози у њу, јесте моравски правац, односно правац железничке и аутобуске магистрале — саобраћајнице Београд—Ниш.

ИНДУСТРИЈСКИ РАЗВОЈ*

Могу се издвојити три различите фазе у индустријском развоју комуне које између осталог карактерише и посебан начин саобраћаја.

Прва и најранија је фаза после ослобођења од Турака до подизања железнице. У овој фази крајем прве половине 19. века у комуни се јављају прва индустријска предузећа зависно од сировинског материјала који је стајао на располагању. Тада се у условима недостатка капитала и неразвијеног саобраћаја јављају фабрике које могу да користе само локалну сировинску основу, које имају мањи број радника и чија производња није била већих размера.

Таква је била прва индустрија која се појавила у комуни Светозарево, стаклара Аврама Петронијевића, звана „Аврамовац“ и која је

* Одељак је обрадила др Олга Савић.

са радом отпочела 1846. године и радила све до 1852. (53, с. 498). Први радници су били Чеси (Бохемци) и Баварци. Када је стаклара радила имала је добру прођу у Србији, а и у Турској, а промет јој је био 96000 гроша годишње. Стаклара је била подигнута између села Белице и Мишевића, под Црним Врхом у близини сировина која се користила у преради. (27, I с. 74—75).

Слични услови су били и код фабрике пива коју је Немац Вандер основао исте године када је стаклара престала са радом, тј. 1852., али ју је врло брзо откупио Ј. Косовљанин. Ова прва пивара је била мала, у њој је радило 10 — 15 радника, имала је само најпотребнију опрему. Пивара је била у непосредној близини вароши, на цариградском друму. Продаја њених производа вршена је у почетку само у Јагодини, јер је продаја у другим градовима и покрајинама била веома отежана због саобраћаја. 80-тих година прошлог века пивару је водио Јованов син Михаило. Иако је производња нешто већа пиво се још увек кува у казанима испод којих се директно ложи гатра, а меша се дрвеним лопатама. Пиво је после кувања смештано у подруме у Ђурђево брду где је остављано да лежи („одлежавано“) у великим дрвеним бачавама, а транспортовано је воловским и коњским колима у току ноћи да би се очувала свежина (28, с. 7—11).

У другој половини 19. века још увек у условима караванског, колског и рабацијског саобраћаја, три Чеха, стакларска радника, оснивају 1878. године нову стаклару у Јагодини, која је имала скоро нове прес машине, више металних модела и различитог алата, а за 24 часа је могла да изради 170 шоха стакла (1 шох = 5 килограма шупљег стакла). Угаљ је добијан из Сењског и Алексиначког рудника. Обрт је био 250000 до 300000 динара, а робу су слали у Јагодину, Београд, Ниш, Крагујевац, Крушевац, Ђуприју, Параћин, Пирот, Прокупље, Алексинац, Лесковац, Свилајнац, Књажевац, Смедерево, Рековац, Варварин, Житковац, Ђићевац, Трстеник, Врњце, Кладово, Врањску Бању, Грејач, Баточину, Тешицу, Деспотовац, Ражањ, односно у све веће градова и на све оближње пијаце. Слали су је и трговцима у ближа већа села Обреж, Пољну, Мозгово, Поточац и др., затим у Турску, у Скопље, а продавали су робу и по вашарима (27, I, с. 168—170).

Ову стаклару је од Вандера одмах откупио Јагодински трговац Нацко Јанковић, који ју је проширио уводећи модерне машине и подигавши потребне зграде. Радници у овој фабрици су били Чеси, Немци, Словаци (стручни радници), а нестручни Срби. Простија роба је продавана на шох, боља на туце, а луксузна на комад, и то годишње 60000 шохова, 4—5000 туцета, а луксузна по поруцбини. Рад је обуставила због конкуренције Аустрије и кад је 1907. године почела да ради стаклара у Параћину машине су тамо пренете (27, I, с. 168—170).

Из овога се види да су у условима неразвијеног саобраћаја индустријска предузећа на територији комуне настајала углавном тамо где је било сировине (обе стакларе), али им је производња била мала и примитивна, а њихови производи нису могли далеко да се транспортују (пивара). Како су се саобраћајне прилике побољшавале, тј. по-

прављали путеви индустрија шири своје тржиште (стаклара из Јагодине), али су због скупог транспорта њени производи били скупљи, те је тако саобраћај и посредно утицао да она пропадне у конкуренцији са предузећима из Аустрије.

Друга фаза у индустријском развоју комуне, настаје са изградњом жлезничке пруге. У овим знатно повољнијим саобраћајним условима, богатство овог краја у стоци, житу и другим пољопривредним производима изазива појаву прерађивачке индустрије од локалних сировина, као што су млинови, кланица, фабрика, воћних конзерви и др. Међутим, саобраћај утиче и на појаву неких других индустријских предузећа за која овде нема сировина, али које могу да просперирају, јер има доста потрошача њихових производа.

Међу првима се јавила ливница Јеврема А. Поповића 1893. године, која је дуго времена имала знатски карактер. Клефиш отвара своју кланицу 1901. и у почетку само извози живину и јаја, а касније почиње да врши и прераду (24, с. 40). Почетком 20. века и између два светска рата настају и друге: године 1912. циглана, после првог светског рата фабрика конзерви „Јагода“, која не ради дуго него остаје само као филијала крагујевачке фабрике, а 1925. почиње да ради и аутоматски млин „Морава“. Пред крај овог периода, 1940. године, почињу са радом фабрика шепира, која је овде основана због великог броја потрошача, и фабрика глицерина (27, с. 81—86 и 24, с. 41).

Поред тога што се у овој фази јавља читав низ нових предузећа у повољнијим саобраћајним условима ова, као и раније настала предузећа, се развијају, модернизују и повећавају производњу.

Пивара добија парни погон, пиво се кува у затвореним казанима, уређују се нови подруми за лежање пива. Фабрика је била уништена за време првог светског рата па је поново могла да отпочне са радом тек 1921. Године 1928. ју је оштетио пожар, али је опет обновљена па се 1929. и проширила добијањем новог погона за производњу квасца. У околини је створена економија пиваре на којој је произвођен јечам и хмељ (28, с. 14—20). Због тога се производи пиваре продају на све већем простору, производња је све већа, а пивара има своја стоваришта у Београду, Нишу и Крагујевцу, а фабрике или стоваришта леда у Белој Паланци, Лесковцу, Пироту, Свилајнцу, Пожаревцу, Крагујевцу, Трстенику, Сарајеву, Крушевцу, Новом Саду, Краљеву, Смедереву, Сопоту, Прокупљу, Гружи, Смедеревској Паланци, Чачку, Горњем Милановцу, Сталаћу, Неготину, Петровцу на Млави, Параћину, Соко Бањи, Лапову, Ужицу, Пироту и Ћуприји. У пивари тада раде 107 лица, а поред ње постоје и погони фабрике шпирита са 9 запослених, фабрике леда са 2 запослена лица, фабрика квасца 29 и економија 28 лица, односно укупно 204 намештеника (36).

Ливница је у току првог светског рата имала свега 3 радника, али је после рата почела да се модернизује и да производи пољопривредне машине, звона за цркву, бакарно посуђе, плотне за шпорете. Имала је неколико одељења: ливницу гвожђа, ливницу обојених метала и машинско одељење за обраду довршених одливака. У њој је било

упослено 80—150 радника, што је зависило од посла, од чега су двојица били странци. Капацитет јој је био 50 килограма гвожђа дневно. Имала је сопствену електричну централу, 2 камиона и 2 аутомобила. Ово показује како се у почетку примитивна занатска радионица модернизовала и изменила (27, III с. 81—83).

Циглана је такође била престала да ради у току првог светског рата, па је са поновном производњом отпочела тек 1919. године. И она се модернизује и то почев од 1925. године. До тада је радила са прежњим погоном, а од 1925. године уводи модерне машине за пресовање фалцованог црепа, ваљке за млевење земље, као и парну машину за погон са којом ради све до 1929. када прелази на електрични погон. Стари власник се 1939. године удружује са једним јагодинским трговцем те заједнички 1940. године подижу рингов-кружну пећ, индустријски и дековилски колосек, први за транспорт готових производа, а други за довоз земље (27, III, с. 86).

Клефишова фабрика саламе и кланица почела је са радом када је власник дошао из Италије, откупио имање јагодинских трговаца, где се налазила баштована, и отпочео са извозом живине и јаја. По подацима из историјата предузећа, Јосип Клефиш је дошао 1896. године, отпочео са производњом поврћа и жита, 1901. прелази на откуп живине јаја, а смањује рад са поврћем и житом. Са тим престаје 1902. године када се фирма дефинитивно оријентисала на клање и прераду крупне и ситне стоке. Све до 1907. године власник је извозио свеже свињско месо за Аустрију и Мађарску, а живину и јаја за Италију, Швајцарску и Немачку. Године 1905. добија концесију као једини извозник те врсте из Србије, а крајем 1907. отпочео је са производњом кобасица, а производили су их италијански стручњаци. Од 1920. године почиње да производи зимску саламу. За време првог светског рата фабрика не ради (39).

Фабрика се снабдевала из целе Југославије: јаја и живину добијала је из Лапова и Скопља, где је у периоду од 1922.—1932. власник имао своје сталне добављаче, а главни купци су му у истом периоду биле следеће фирме: Клефиш из Удина, Рубаро из Постојне, Шумахер из Инсбрука, Шенкер из Букса, Л. Клефиш из Лондона и Бартелими из Париза (37). Од 1930. до 1938. године Клефиш је годишње набављао 9.000.000 комада јаја, 3.000.000 живине, 45.000 масних и 20.000 меснатих свиња (39).

У септембру 1938. године извезао је бивши власник у Беч 6700 монголица (свиња), свињског меса 2000 и изнутрице 3800 килограма. За Чехословачку је у истом периоду извезао 400 килограма масти, а у Немачку масти 10000 и сланине 40000 килограма. У новембру месецу исте године за Беч шаље 10200 монголица, свињског меса 5000 килограма, а изнутрице 85000. За Чехословачку истог месеца шаље масти 56500 и сланине 77000 килограма (37).

Како се производња ове фабрике изменила до краја овог периода најбоље показује извештај из 1940. године (40).

Врста производа	Годишње	За 12 месеци
зимска салама	242.500.000	60.000
прашка салама и др.	206.800	100.000
мортадела	49.500	30.000
прашка шунка	114.600	50.000
сушено месо	144.800	50.000
сушена сланина	151.000	70.000
сољена сланина	394.200	—
конзерве	11.200	—
маст	641.100	300.000
свежа сланина	747.000	—
заклана живина	550.000	50.000
свеже месо	571.800	—
путер	12.000	—
јаја за извоз комада	486.000	1,000.000

После изградње железничке пруге индустрија Светозарева је у много повољнијем саобраћајном положају, а то се одражава на њеној производњи. Набавка сировина за индустријска предузећа је бржа и јефтинија, а шира је и област са које се сировине допремају (Клефишева фабрика набавља из Скопља). Исто тако могу лакше да извозе своје производе. Због тога индустријска предузећа Светозарева лакше подносе конкуренцију, не гасе се него напредују, модернизују се и повећавају производњу што се види из података о појединим предузећима. Она предузећа која су била ближе железничкој прузи изграђују и сопствене индустријске колосеке. Ипак у индустрији Светозарева пре другог светског рата доминира још увек прерађивачка индустрија, а и сами индустријски капацитети су ситнијих размера.

Трећа фаза индустријског развитка комуне настала је после другог светског рата у условима социјалистичког друштвеног уређења и политике индустријализације коју је државна управа прокламовала.

Нови друштвени односи су битно изменили карактер и огрнаизацију индустрије и утицали на њен даљи развој. Национализација приватних индустријских предузећа доноси прве промене у индустрији која нема више приватни него општедруштвени карактер. До национализације долази одмах после ослобођења тј. већ 1945. године, а истовремено почиње одмах да се ради на проширењу производње, модернизацији постојећих предузећа и подизању нових.

Политика индустријализације је утицала да се у овој комуни изгради највећа фабрика на овој територији, фабрика каблова „Моша Пијаде“. Појава овог гиганта доприноси са своје стране даљем индустријском развоју комуне и ницању нових индустријских предузећа.

Осетан је и утицај саобраћајних прилика на савремени развој индустрије Светозарева. Поред тога што се њихови утицаји осећају у олакшаном транспорту сировина и готових производа индустрије, што се одразило на индустријској производњи, они делују и посредно. По-

вољан саобраћајни положај Светозарева за транспорт бакра из Бора и Севојна, као и за транспорт готових производа, учинио је, заједно са извесним стратегијским моментима, да Светозарево буде одабрано за подизање нове планске велике фабрике каблова (в. стр. 660).

Из свих тих разлога ово је фаза досад најинтензивнијег индустријског развитка како по броју индустријских предузећа која су на територији комуне, тако и по величини њихове производње, по броју запослених у индустрији и уопште по значају који данас индустрија има у укупној привредној производњи.

До модернизације и других промена у производњи, снабдевању и продаји производа дошло је код најстаријих предузећа тј. код пиваре, фабрике „Јухор“, као и код фабрике шешира „Ресава“ као што се види из податка о развоју ових предузећа последњих 20-так година.

Иако је у току рата однето из пиваре много производа, пивских судова и неке машине из пиваре и ледаре, фабрика је по ослобођењу тај губитак накнадила и отпочела са радом. Њена производња је почела стално да расте као што се види из следећих података где је приказана производња пиваре од 1923. до 1960. године (27).

Године пиво у хл квасац (т) слад (т)				Године пиво у хл квасац (т) слад (т)			
1923	39535	—	—	1952	55525	626	1036
1939	38556	170	271	1953	31072	567	184
1946	22775	374	—	1954	45858	593	320
1947	36261	449	675	1955	52100	736	282
1948	71267	612	421	1956	44928	662	521
1949	73953	656	1520	1957	63819	810	769
1950	66937	656	843	1958	80158	777	958
1951	69472	592	1805	1959	76003	812	1005
				1960	95000	776	440

Пивара данас има следеће радне јединице: сладара (прерада јечма у слад), пивара (производња пива), отакање пива (флашница), фабрика квасца (производи пекарски квасац), а осим тога службу одржавања (разне радионице), транспорт и управу.

Капацитет пиваре је стално у порасту. Капацитет сладаре је недовољан тј. он је довољан за производњу 170.000 хл пива, те због тога када се пребаци овај капацитет потребно је да увозе слад. Капацитет пиваре је 1968. године био око 400.000 хл, а предвиђа се да ће ове године достићи 1.000.000 хл. Због тога се врше припреме за изградњу нове велике сладаре. По свом капацитету пивара је данас на 4—5 месту у земљи иза београдске, загребачке и љубљанске пиваре, а приближан пивари из Зрењанина.

Пивара се до другог светског рата снабдевала пиварским јечмом и хмелом углавном из околине Јагодине, а ове сировине су се производиле и на економији пиваре, а у недостатку се куповало у реону од

Светозарева до Ниша (41). Данас се потребне количине сировине добијају овако: јечам око 60% из Војводине, а остало са подручја Крушевца, Крагујевца и Светозарева, а допремају га својим и туђим камионима; хмељ се дотерује железницом из Бачке и Словеније; угаљ се транспортује железницом из ресавских рудника и Деспотовца, а потребну амбалажу (флаше) из фабрике стакла у Параћину.

Пивара производи бело, црно и тамно пиво (санатор). Главнину производње (95%) чини бело пиво. Продају пива врши преко стоваришта којих данас има у Београду, Краљеву, Крагујевцу, Крушевцу, Трстенику, Нишу, Пожаревцу, Параћину, Пироту, Прокупљу, Неготину, Соко Бањи, Новом Саду, Шашцу, Сарајеву, Ужицу, Пожеги, Младеновцу и Алексинцу. Пивара има и своје самосталне погоне за отакања пива у Лесковцу (лесковачка пивара) и точионицу пива код трговинског предузећа „Воћар“ у Приштини, где су преселили чехословачку точионицу.

После национализације бивша Клефишева клиница добија назив Фабрика саламе и сухомеснатих производа — „Јухор“². Она мења своје капацитете и производњу, јер поред клања стокe и прераде сухомеснатих производа почиње од 1956. године и производњу конзерви за извоз. Тада предузеће добија самосталност и у извозним пословима и постаје најважнији извозник стокe и сточних производа (в. стр. 649-650). До тог времена извоз њихових производа вршило је трговинско предузеће из Београда, а извозили су углавном заклану живину и јаја.

Данас ово предузеће носи назив „Индустрија месних производа и конзерви — Јухор; експорт“ и бави се следећим делатностима:

— има погон за клање ситне и крупне стокe, погон за израду кобасичарских производа, масти, сланине и сухомеснате робе, врши преглед и припрему јаја за извоз (са овом делатношћу је престало да се бави од 1960., али пошто имају право да се тиме баве можда ће убудуће обновити извоз); погон за производњу и продају леда, израда путева (предузеће је регистровано за производњу млечних производа и млека, иако их данас не производе); погон за израду конзерви који се нагло развија од 1955. године и, најзад, обавља извоз сопствених производа и стокe.

Осим тога предузеће има и помоћне делатности: транспорт, израда делова за машине и израда ситног инвентара и амбалаже.

Производња фабрике „Јухор“ у тонама износила је у периоду 1953.—1960. године (27).

1953	1992	1955	2744	1957	4613	1959	5458
1954	2638	1956	2916	1958	5164	1960	6657

Преглед показује да је производња фабрике порасла у посматраном периоду око 3 пута, и да се тај пораст и даље наставља (в. таб. 9) што указује на све интензивнији развој овог предузећа.

Индустрија има сопствено товилиште за стоку у околини Светозарева на рибарском путу, а осим тога учествовала је у изградњи тови-

лишта у Седлару, Драгоцвету и Глоговцу. Целокупна производња ових товилишта преради се у Јухору. Товилиште у Седлару врши само тов свиња, док остала два тове и крупну стоку. Ипак ова товилишта не подмирују капацитете и производњу фабрике тако да се набавка стоке врши и са знатно шире територије.

Продају производа предузеће врши преко својих продавница у Београду (8), у Ђуприји (2), Нишу (3), Светозареву (8), Смедереву и Врању (1), а отвараће и нове продавнице (в. стр. 649), а има и своја претставништва у Београду, Љубљани и Нишу. Где и колико својих производа извози ван земље приказано је у табели бр. 8.

Од приватног предузећа које је производило шешире и туљке основана је 1947. године Индустрија шешира и туљака „Ресава“. Она производи шешире и туљке све до 1955. године када мења и проширује своју делатност и почиње са израдом конфекције.

Обим производње ове фабрике износио је у периоду од 1950. до 1960. (недостају подаци за 1951., 1955. и 1959.) (27).

1950	63900000	1953	142200000	1956	277000000	1958	325000000
1952	75200000	1954	216000000	1957	317000000	1960	325000000

Нове промене у делатности предузећа уследиле су 1963. године када почињу са производњом трикотаже и вате и кад им се припаја кројачка задруга „Јединство“ из Деонице.

Производњу шешира и туљака укидају 1967. године као нерентабилну тако да сада производе конфекцију, лаку одећу, постељно рубље, капе, трикотажу и вату. Кретање њихове производње дато је у прегледу:

	1965	1966	1967	1963 до IX
шешири (т)	5,0	6,8	6,1	—
одећа (у 000 м ²)	260,2	181	213,7	140
рубље (у 000 м ²)	1044	795	957,1	671
вата (т)	275,1	143	181,9	81,9
трикотажа (т)	9,2	7,5	9,8	46,9

„Ресава се снабдева потребним материјалима из разних предузећа на територији Југославије: лесковачки текстилни базен, текстилна предузећа из Ђаковице, Укрине, Мостара, Марибора, Загреба, Земунa, Београда и Титограда.

Док су производили шешире и туљке главно тржиште им је била Ресава и Крајина. Доцније, са увођењем нових производа, тржиште им се постепено ширило. Оснивали су продавнице у којима су продавали већину својих производа. Оснивање продавница почиње од 1957. године и данас их имају у: Светозареву, Деспотовцу и Алексинцу по две, а по једну у Параћину, Милутовцу, Превешту, Белушићу, Рековцу, Книћу, Аранђеловцу, Наталинцима, Рачи Крагујевачкој, Азањи, Смедеревској Паланци, Великој Плани, Лапову, Великом Поповићу, Свилајнцу, Жабару, Пожаревцу, Петровцу, Жагубици, Ражњу, Прокупљу, Сврљигу, Књажевцу, Лесковцу, Бојнику, Лебану, Медвеђи,

Власотинцу, Грделици, Врању, Бујановцу, Ђуприји, Бабушници и Пироту. То показује да им је област Ресаве и Крајина и данас најважније тржиште у Србији, као и то да им је Левач, околина Пожаревца и Лесковца такође значајно тржиште. Осим тога имају продавнице и у Скопљу.

Док у продавницама углавном продају конфекцијску робу и трикотажу, а раније и шешире, постељно рубље продају директно болницама и хстелима, и то на знатно широј територији. На територији Југославије нису пословали само у Лици, Кордуну и Загорју, а мање су производа продали и на територији Словеније и то у Цељу, Љубљани и Крању. Између осталог они су опремили хотел „Славију“ у Београду, „Амбасадор“ у Нишу и већину хотела црногорског приморја. Иако су производњу рубља почели са машинама својих радника, то је сад најважнији производни погон предузећа, а и убудуће ће рубље чинити главнину њихове производње. Даљи свој развој предузеће предвиђа кроз интеграцију са сродним предузећима из Баточине и Крушевца.

Стара ливница Јеврема Поповића је национализована 1945. године, а од 1946. је поново почела рад као Метални комбинат „Милан Мијалковић“. Поред тога што су и даље радили одливке од гвожђа и обојених метала, организовали су и трећи погон-машинску радионицу. У њој је израђиван читав низ предмета: разне пећи, штедњаци, машине за сузбијање биљних болести, машине за спремање сточне хране и низ браварско-ливарских производа. Подмиривали су и потребе у ливарским производима за сва предузећа на територији комуне (28, с. 28—29).

Током времена производња и организација металног комбината претрпела је низ промена. Прво, предузеће је пресељено у нове хале на путу према Рибару, а своју производњу је усмерило нарочито на сарадњу са индустријским организацијама на територији комуне, и то првенствено са фабриком каблова и грађевинским предузећем „Поморавка“. Ово предузеће има данас ливачки и машински погон. У првом се производи сиви и ватростални лив и калајна и алуминијска бронза и месингани лив. У машинском погону врши механичку обраду свих метала израђује кабловски, електро и громобрански прибор, обраду и дораду свих врста лива, монтажу аутомобилских кухиња на нафту и другу монтажну делатност по захтеву купаца. Један део својих производа продавали су и у иностранству (в. таб. 10).

Из овога се види да се првих година после другог светског рата настојало да се прошири и повећа производња старих индустријских предузећа. Подизање новог великог индустријског погона у близини Светозарева, фабрике каблова у селу Бресју, утицало је на даљи пораст и развој индустрије у Светозареву и на територији комуне. Изградња фабрике каблова почела је 1947. године, у пробни погон је пуштена 1954., а коначно почела са радом 1955. године. Ово гигантско предузеће утицало је на промену производње неких индустријских предузећа као и на изградњу нових, а истовремено се његов утицај

одразио на развој привреде целе комуне, на измену структуре становништва многих насеља као и на њихов територијални изглед.

„На избор Светозарева за локацију фабрике каблова битно су утицали погодни услови за снабдевање основним сировинама, првенствено бакром из Рударско-топионичарског базена Бор и оловом из Рудника и топионице Трепча. Погодност Светозарева огледа се и у непосредној близини Ресавско-моравског угљеног базена. Светозарево се налази на моравској магистрали Београд — Ниш — Скопље, те су му железничке везе веома погодне“, каже се у Споменици десетогодишњице рада фабрике. Ти повољни услови су утицали и на даљи развој овог предузећа (42).

Проблем стручне радне снаге, међутим, није у почетку био задовољавајући. Када је априла 1954. године пуштена у пробни погон ваљаоница а и у току 1955. године када су почели са радом остали погони, први радници фабрике каблова били су из околних села, најчешће земљорадници, али је било и занатлија свих врста. У одељењу ваљаонице је било запослено радника 22 различите професије, између осталог кројача, обућара, зидара, бербера, грађевинских радника, па и један кувар мармеладе.¹³⁾ Фабрика је стога морала ово радништво да обучава те их је слала на праксу у железаре Јесенице и Зеница, где су радили у ваљаоницама ситних профила, а школовала их је и у земљи и у иностранству.

Фабрика производи све врсте каблова за пренос електричне енергије, са изолацијом од импрегнираног платна, гуме и термопластичне масе, све врсте телекомуникационих каблова, инсталационе проводнике, лак жицу. Осим тога израђује ваљану и вучену бакарну жицу, ваљану и вучену алуминијску жицу, ужад за далековода од бакра, алуминијума и алуминијум-челика.

Половина производње ове фабрике употребљена је за електрификацију наших градова и села, док је друга половина извезена у 66 земаља на свих пет континената, а нарочито се по обиму увоза истичу: Индија, Пакистан, СССР, САД, УАР, Етиопија, Белгија, Либан, Уругвај, Сауди Арабија, Судан, Румунија, Турска, Бугарска, Холандија, Пољска, Цејлон и обе Немачке (42). Фабрика извози око 52% своје производње, а у укупном извозу каблова из Југославије учествује са 80—90% (52 и 42).

Због настојања на електрификацији земље с једне и великог извоза с друге стране фабрика каблова стално проширује и повећава своју производњу (в. таб. 9). Производњу подморских енергетских каблова почела је још 1957 године; први кабл од 1300 м положен је између Брача и Шолте. Касније су ови каблови повезали сва наша острва са енергетским системом на копну (42). Новији производи, од 1962. године, су високофреквентни коакцијални каблови, сигнални каблови и др. (42). Осим сталног проширења врсте производа, јер асор-

¹³⁾ Усмено казивање једног од првих пословођа ваљаонице.

тиман достиже близу 3000 производа разних конструкција и пресека, фабрика стално повећава и своје капацитете изграђујући нове погоне. Године 1964. почео је да ради погон фабрике у Рековцу, а сад је у току изградња новог погона у Светозареву — фабрика лак жице. Данас Фабрика каблова „Моша Пијаде“ има у свом саставу 19 радних јединица од чега 7 производних погона.

Поред тога што је стално повећавала своју производњу, фабрика каблова је утицала и на измену производње неких индустријских предузећа у Светозареву, као и на појаву нових. Видело се већ да је метални комбинат „Милан Мијалковић“ у сарадњи са Фабриком каблова изменио своју производњу и почео са производњом кабловског прибора. Нарочито је велики утицај фабрика извршила на развој два друга индустријска предузећа, фабрика „Будућност“ и „Елмос“, који су под њеним утицајем изменили своју производњу и развили се из занатске радионице у значајна индустријска предузећа. То показује да Фабрика каблова није само најзначајнији индустријски објект на територији комуне, него и веома значајан фактор даљег индустријског развитка града Светозарева и комуне у целини.

Фабрика намештаја и амбалаже „Будућност“ настала је спајањем прве столарске задруге од 15 чланова и столарске радионице Бошка Стојановића. Ти први чланови задруге били су из Светозарева (5—6), и из околних села (2 из Вољавче, 2 из Трнава, 3—4 из Винораче и 2 из Рибара). Они су у задругу унели свој алат, а користили су и машине приватне радионице „Висунг“-а и радионице Бошка Стојановића. Тако настала радионица, радила је грађевинску столарију у оквиру грађевинског предузећа „Грапон“.

Године 1947. радионица се издваја од грађевинског предузећа и почиње да послује као Државна столарска радионица „Будућност“. Израђивали су и даље грађевинску столарију, затим намештај и намештај за школе, а материјал су добијали планском расподелом.

Овако стање је било све до 1950. године када су се преселили из старих радионица „Висунга“ и Стојановића (које су се налазиле у центру града поред сквера) у нове просторије поред железничке пруге. Тада су изменили производњу и определили се за производњу кухињског намештаја, мада су и даље, према поруцбинама, радили и остали намештај и грађевинску столарију. Тада је било око 200 запослених, те је од 1956. године нови назив овог предузећа фабрика намештаја и грађевинске столарије „Будућност“.

И поред сталног развоја пословање ове фабрике било је доста тешко све до 1957. године, када су основали погон амбалаже и почели да раде добоше и калемове зафабрику каблова. Пошто ова производња за фабрику каблова постаје њихова најважнија производња, 80% од укупне, иако и даље производе и намештај и грађевинску столарију, фабрика се од 1964. назива фабриком намештаја и амбалаже „Будућност“ и има два погона — столарски и погон амбалаже. Неко време је у саставу предузећа „Будућност“ било и предузеће „Балон“ из Ба-

грдана, али се од 1965. одвојило и припојило плетарском предузећу из Параћина, а данас послује самостално.

Потребан материјал и сировине су у почетку добијали планском расподелом, али доцније када се производња ширила а расподела престала, набављали су из Словеније и Босне (чамову грађу) и од трговинских предузећа из Београда и Ниша (фурнир, боје, лакови и др.).

Најважнији потрешач њихових производа је фабрика каблова за коју иде 80% њихове производње. Намештај и остале производе раде за трговину и то највише продају у околини Скопља, на Космету и у Западној Србији. Пре десетак година те исте производе су највише продавали у Београду, Младеновцу и Нишу. Знатан део производа остаје и у најближој околини, јер све ове производе продају и у својим продавницама у Светозареву и Великом Поповићу.

Друга фабрика на чији је развој фабрика каблова веома много утицала је фабрика електро-механичких производа „Елмос“. И она је основана као занатска радионица за поправку електроапарата 16. септембра 1959. године и вршила је занатске услуге (електроинсталатерске, електромеханичарске, радиомеханичарске, аутомеханичарске, металостругарске, машинобраварске, механичарске, прецизне механичарске и оптичко-часовничарске).

Из ове радионице која се налазила у центру града, фабрика је пресељена у нове хале поред железничке пруге, на место где је раније била циглана, 1961. године. Поред занатских услуга она постепено почиње да производи електромашинске и електроинсталационе уређаје и постаје електромашинско предузеће „Елмос“ 1962. године.

Присуство фабрике каблова је условило да се ово предузеће развије, јер је на захтев фабрике каблова, оно у почетку вршило конфекционирање отпадних гајтана. Како се његова производња постепено ширила, маја 1964. године, некадашња занатска радионица постаје модерна фабрика електро-механичких уређаја „Елмос“.

Она данас производи изоловане и голе електропроводнике, електроприкључке, врши конфекционирање и дораду електричних проводника, производи кабловски прибор, вишеполне спајаче (конекторе), мерне и регулационе инструменте, уређаје за регулацију и аутоматизацију, набавку репродукционог материјала и продају сопствених производа.

Иако су у почетку почели да раде за фабрику каблова, они данас снабдевају ЕИ Ниш, РИЗ из Загреба, као и остала електроиндустријска предузећа (фабрике електричних шпорета и фрижидера). Њихови гајтани прављени од гуме и пластике, били су донедавно једини такве врсте у земљи. Конекторе користи електроиндустрија, бродоградња и војна индустрија, али су један део и извозили и то у источне земље. Гајтане су извозили у мањим количинама и то највише у Холандију, а сасвим незнатно у Швајцарску, Шведску и Западну Немачку.

Основну сировину, електрични проводник, добијају из фабрике каблова, а од њих купују и гуму коју Фабрика каблова увози. Потребне пластичне материјале добијају из Сплита (Југопластика) и Загреба

(предузеће „Оки“), а месинг у штанглама и тракама из Севојна, мање из Ниша („Ђуро Салај“), алуминијум из Шибеника, а челик из железара.

Свој погон у Ђуприји фабрика „Елмос“ је основала 1966. године. То је некадашње предузеће „Хемос“ које је радило бакелитске монтажне елементе за утикаче, а данас раде елементе од бакелита, пластике и полистирола (који се употребљавају за прикључне гајтане и конекторе).

Подизање новог погона фабрике каблова — фабрике лак жице — утицаће на повећање производње фабрике „Елмос“, и то на повећање производње калемова за ову жицу. Развој фабрике „Елмос“ показује да је фабрика каблова утицала на постанак овог предузећа, да је њен главни снабдевач и да ће проширењем своје производње утицати и на проширење производње „Елмос“-а. То веома јасно показује колики је значај овог индустријског гиганта на савремени развој индустрије на територији комуне.

Из података о развоју неколико најважнијих индустријских предузећа комуне виде се и три основне фазе у савременом индустријском развоју комуне. Прва, до 1952., када се обнављају и проширују стари капацитети (пизара, кланица, фабрика шешира) и долази до прерастања занатских радионица у индустријска предузећа.

Друга фаза је почетак рада фабрике каблова, чији развој утиче на стварање нових индустријских предузећа и проширење делатности и производње већ постојећих (ливница, „Будућност“, „Елмос“).

Трећа фаза је настала заједно са привредном реформом и одразила се као тренутни пад у индустрији Светозарева и поред тога што индустрија даје и даље комуни највећи друштвени бруто производ и национални доходак, као што показују подаци из 1963. године (52).

	друштвени бруто производ	национални доходак
привреда	76015	24500
индустрија	62932	17402
пољопривреда	7068	4086

Значај индустрије Светозарева види се и из броја предузећа која данас постоје у комуни, као и из броја радника које они запошљавају. То су: „Милан Мијалковић“, метални комбинат који има 250 радника и нове хале на простору поред железничке пруге, дуж пута Светозарево — Рибаре. Фабрика каблова „Моша Пијаде“ запошљава 4395 радника, највећи је индустријски објект, а налази се у оближњем селу Бресју. Са Светозаревом је повезана индустријским колосеком и добрим путем на коме сваких 15 минута саобраћају аутобуси. „Елмос“, фабрика електромеханичких уређаја, има 640 радника и налази се у северном делу града између железничке пруге и пута према Београду; и за ову фабрику су подигнуте нове зграде и хале. „Будућност“, фабрика намештаја и амбалаже, има 420 радника и налази се у

истом реону где и метални комбинат „Милан Мијалковић“. У овом истом реону, мада више у градској територији, налази се и фабрика „Јухор-експорт“, индустрија меса и месних прерађевина, која има 1170 радника и „ЗИК“, Скопско поље, са својим погоном млекаре који има 23 радника. Фабрика пива, квасца и слада — Јагодинска пивара има 420 радника. Ово предузеће се налази у јужном делу града поред пута и железничке пруге за Ниш. „Ресава“, индустрија шешира, конфекције и трикотаже има 305 радника и налази се поред левачког пута. Ово је једини индустријски објекат удаљен од железничке пруге. Најзад, графичко предузеће „Нови пут“ има 200 радника. У индустријска предузећа се убрајају и два предузећа за пренос и дистрибуцију електроенергије: то су „Електроисток“, које врши пренос електричне енергије из централа и има 6 радника и „Електрошумадија“ која врши дистрибуцију енергије на територији комуне и која има 100 уписаника. Године 1968. на територији комуне Светозарево било је, према томе, 11 индустријских предузећа са 7929 запослених.

Производња ових предузећа је у почетку била минимална и мењала се према потребама потрошача, што је нарочито карактеристично за производњу металног комбината „Милан Мијалковић“, фабрике шешира „Ресава“ и фабрике намештаја „Будућност“. Последњих неколико година та производња је изгледала овако (59):

Табела 9

Предузеће	Г о д и н е							
	1965		1966		1967		1968	
	нату- рално	вред- ност	нату- рално	вред- ност	нату- рално	вред- ност	нату- рално	вред- ност
фабрика каблова	90063	682154	101034	750003	58662	460228	56267	420522
Јухор	307751	92895	8129817	94646	5357787	71994	5574233	62088
Пивара	—	35447	—	44399	—	30265	—	31829
Милан Мијалковић	—	14534	—	12342	—	6117	—	5196
Нови Пут	—	5706	—	6069	—	3115	—	3615
Будућност	—	15257	—	20273	—	14456	—	10350
Елмос	—	19232	—	26134	—	13047	—	12083
Ресава	—	11585	—	11456	—	7252	—	6815
Укупно	876770		965322		606474		553217	

Најважније индустријско средиште и данас је Светозарево, где постоји 11 индустријских предузећа, а у току је изградња фабрике лак жице, новог погона фабрике каблова. Индустријска предузећа на територији комуне проширила су производњу и продају својих производа врше ван граница наше земље. Највећи извозник је фабрика каблова „Моша Пијаде“ која своје производе извози у 23 земље Европе, 13 земаља Африке, 21 земљу Азије, 6 земаља Јужне Америке и још

у САД, Канаду и Нови Зеланд, а количине тог извоза, као и извоз из других предузећа са територије комуне виде се из доњег прегледа (42 и 60)

Табела 10

Предузеће	у 000 н. дин.			
	1965	1966	1967	1968
ФКС Моша Пијаде	333851	409857	235395	222862
Јукорт-експорт	40265	42327	32430	31353
Елмос	3397	8789	4354	2903
Милан Мијалковић	1238	1582	1488	—
Валон Багрдан ⁽⁴⁾	—	—	743	859
Извоз укупно	399111	426556	274410	257982

Поред социјалистичког друштвеног уређења који је од самог почетка форсирао развој ове привредне гране кроз своју политику индустријализације и који је изменио организацију савремене индустрије, на данашњи ток брзог индустријског развоја делују још два значајна фактора. Као први треба истаћи погодне саобраћајне прилике, а као други веома снажан утицај фабрике каблова.

Карактеристична особина индустрије је и то да се од 7929 радника колико данас она упошљава у комуни, односно у Светозарево, најважнијем привредном и индустријском средишту, велики број радника налази стално настањен у сеоским насељима и свакодневно долази у град на посао. Иако су и у овој фази главна индустријска средишта везана за најважнију саобраћајницу комуне, ипак путем дневних миграната у индустријској производњи учествују и сеоска насеља источно и западно од средишта комуне. Ова чињеница поново указује на утицај који је саобраћај извршио на индустријски развој комуне, јер је у повољнијим условима повећана могућност да становништво сеоских насеља ради у привредним средиштима не напуштајући своја села. Појава радника дневних миграната, поред продаје и извоза индустријских предузећа, поред проширења и модернизације производње још једном указује на интензиван индустријски развој комуне у овој последњој фази.

РАЗВОЈ И УЛОГА ПРИВРЕДНИХ СРЕДИШТА*

Стварање првих средишта треба везати за онај период када је моравски пут добио нешто већи значај на правцу од Некудима до Крушевца. Прво важније насеље у комуни, средњевековна Јагодна,

*Одељак је обрадила др Олга Савић

помиње се први пут у једном писму 1399. године у доба кнегиње Милице, а други пут 1411. у хрисовуљи деспота Стевана (56, с. 5). На основу ових помена једино се може закључити да је настала вероватно нешто раније и да је била тада значајније насеље у Белици, док се нешто ближе о њеној функцији не може рећи.

Нови помени о Јагодина који са много више детаља говоре о њеним привредним функцијама су тек из периода када се турска власт већ усталила на Балканском полуострву и у Србији тј. у другој половини 16. века и у 17. веку. Како се тада цариградски друм помера са десне на леву страну Мораве, Јагодину, односно Јагодина-паланку, помињу многи путописци који овим друмом пролазе (58). Јагодина тада има важну саобраћајну улогу, као друмска станица, стратешки значај, јер је у њој подигнута паланка, а из описа путописаца се види да ова варошица, за неке чак лепа и велика, има и 4 каравансераја.

Из тих описа се може закључити да ово насеље већ тада има полифункционалну улогу, пошто лежи на најважнијој саобраћајници, а ту се стичу и путеви са истока и запада. Поред саобраћајне, стратешке управне (средиште пахије) функције, помен о турској школи указује и на просветну улогу насеља тада претежно насељеног Турцима.

Јагодина је током целе турске владавине одржала ове своје функције на што указује и један од описа крајем 18. века, у доба Кочине крајине, где се каже да у „тржишту Јагодина има 60 хришћанских, 160 турских кућа, 8 ханова, 6 кафана, а у тим јавним свратиштима може се наћи места за 700—1000 коња“ (51, с. 58).

Ослобођење од Турака после другог устанка, померање границе 1833., као и даља историјска и политичка збивања у овој области остављају траг на ток привредног и функционалног развоја Јагодине (59, с. 8). Но и поред тога она се стално развија као значајно тржиште и занатско средиште, постаје средиште среза и округа, добија и развија просветно-културни значај (24, с. 45—46) и шири свој саобраћајни значај, јер то условљава њен положај на изласку долина Белице и Лугомира у моравску долину, односно на месту где се саобраћајнице што пролазе овим долинама спајају са моравском магистралом.

Подизање железнице крајем 19. века још више потстиче привредни функционални развој Јагодине, у којој се тада почиње интензивније да развија индустрија, тако да ово насеље добија и индустријску функцију.

Индустријска функција Светозарева нарочито се снажно развија после другог светског рата. Развој индустрије деловао је на даљи развој трговине и занатства, а довео је истовремено до наглог пораста становништва. Од 9297 становника, колико је Светозарево имало у првом послератном попису 1948. године становништво је двоструко порасло тако да у последњем попису Светозарево има 19872 становника (попис 1961.).

Намножавање становништва и интензиван развој индустрије, за тим увођење комуналног система, утицао је на развој неких других

¹⁴⁾ Данас се ово предузеће третира као занатско предузеће, а овде је приказано као извозник заједно са индустријским предузећима.

функција у овом насељу. Тако је Светозарево развијено средиште грађевинарства, угоститељства и најважније здравствено средиште у комуни, поред индустријске, занатске, трговинске, управне и културно-просветне функције које врши већ одавно.

Полифункционалност Светозарева исказана је и у структури његовог становништва (попис 1961). Од укупно 19872 становника долази на пољопривредне, рибарске и шумске раднике 598, на запослене у рударству, занатству и индустрији (7717), на запослене у саобраћају 932, трговини 1291, услугама 1285, осталим занимањима 6002. Знатан је број и лица са личним приходима 1728, а неразврстаних је 318. Ово још једном показује савремени значај индустријске функције Светозарева, а истовремено његов управни, просветни и здравствени значај, јер ове функције заједно (рубрика остало), долазе на друго место по броју запослених иза индустрије.¹⁵⁾

Поред Светозарева врло рано се на територији комуне јавило још једно мање привредно средиште Багрдан. Деве Багрдан друмска станица и паланка добија постепено трговински значај, постаје занатско средиште чија снага варира зависно од промена везаних за промене у правцу главне саобраћајнице, као и зависно од начина саобраћаја који се том саобраћајницом обављао. Но ипак ова варошица је по свом значају далеко заостала за Светозаревом, јер није истовремено онако значајна друмска раскрсница као главно средиште комуне. У овом насељу које има 1306 становника (попис 1961. варошица и село Багрдан укупно) још увек је знатан проценат пољопривредног становништва (укупно 449 лица), мада је знатан број запослених у индустрији (360), мање у саобраћају (136), још мање у трговини и услугама (укупно 56).

Савремени саобраћај који је чвршће повезао територију комуне са главном саобраћајницом — моравским путем и пругом — учинио је да се на територији комуне изврше извесна померања неких функција и да поједине привредне гране почињу да продиру источно и западно од главне саобраћајнице, дуж постојећих путева. У овом смислу је деловао и комунални систем те су се данас појавили и неки нови центри који су постали средишта школа, у њима се налазе занатска предузећа и пољопривредне задруге, а имају и нешто више трговинских радњи. Ови центри су углавном везани за важније саобраћајнице комуне.

Такво средиште је Глоговац где се налази воћарско предузеће „Долово“ и пољопривредна задруга „Слсга“ који лежи на месту где ресавски друм прелази преко моста на западну страну Мораве. У Драгоцвету је пољопривредна задруга „Сава Цветковић“ и мања машинска радионица; он је на беличком путу. Милошево на главној саобраћајници, северније од Багрдана, има више трговинских радњи ради већег промета због многобројних транзитних путника. Сва три ова насеља имају и осмогодишње школе.

¹⁵⁾ Подаци о запосленима у индустрији (с. 665) и трговини (с. 646) 1968. године показују даљи пораст, поготово што се цифре из 1961. односе на укупно становништво.

ЗАКЉУЧАК

Област која припада комуни Светозарево доживљавала је бурне промене у својој трансформацији аграрног пејзажа. Једном, она ће бити интересантна област римске империје, одакле се извлаче ратарске културе, посебно жита, римским галијама низ Мораву. У средњовековној деспотовини она је питома област и летовалиште кнегиње и њених синова. У турско доба битно се мења слика предела, чији се сеоски атари раздељују спахијама, а велики комплекси око Багрдана и нешто јужније постају царско мукадско добро. У обновљеној Србији ова област поново доживљава промене мењајући слику свог аграрног пејзажа. У долини мочварној и плављеној земљиште се користи тако што се из бара ваде пијавице, од шеvara и рогози праве асуре, а многи меандри Мораве постају појила за стоку. Долинске стране и даље су добрим делом под шумом храста и букве, коју ново придошло становништво све више крчи и претвара у обрадиве површине. Ту, највећим процентом почиње да се гаји кукуруз, мада, истина малим процентом, и пшеница, овас, раж и јечам. Око кућа по насељима саде се воћњаци у којима су најзаступљеније шљиве мацарке, а затим знатно мањим процентом јабука, крушка и дуња.

С краја XIX века и између два светска рата у делу удолине Велике Мораве, у коме је смештена комуна Светозарево, веома је уочљив процес имовинске поларизације на селима и осиромашење сеоског становништва, што је са своје стране на поседима знатног броја пољопривредних газдинстава условљавало природну производњу. Међутим, мора се истаћи да у овом периоду аграрни пејзаж доживљава извесне промене у односу на ранија доба. У долини, између два светска рата, врше се мелиорације, па су многе површине претворене у ораничне. Ту, на старим турским рижиштима, почињу да се интензивно гаје многе окопавине и друге културе. Долинске стране, па и више побрђе, већ су готово потпуно обешумљени и претворени у ратарске, воћарске и виноградарске површине.

И у послератним годинама део удолине Велике Мораве, у коме је смештена комуна Светозарево, доживео је бурне промене у трансформацији аграрног пејзажа. Основно је да је пољопривреда, може се рећи у скоро свим њеним гранама, добила црте једне напредније интензивне привредне гране, чији су носиоци пољопривредне задруге и индивидуална сеоска газдинства — кооперанти са задругама. У ратарству основно је да су високопродуктивне сорте кукуруза и пшенице готово сасвим потисле сорте домаћих врста. Сточарство, посебно говедарство и свињарство, такође је значајно напредовало. Овде је врло уочљив процес увођења расних врста сојева стоке, чему је допринела знатним процентом и развијена кланична индустрија у комуни. За воћарство и виноградарство не би се могло рећи да су ишли у корак са ратарством и сточарством, па је утисак као да ове пољопривредне гране тек треба да доживе свој развој. Укратко, аграрна структура Светозаревске комуне изменила је у послератним годинама свој лик

и добила једну нову црту, која истовремено значи и економски развој овог дела удолине Велике Мораве.

Чињеница да се комуна Светозарево налази уз најважнију саобраћајницу Балканског полуострва, моравско-вардарску магистралу, утицала је да се врло рано у овој комуни развију и друге привредне гране. Саобраћај, трговина и занатство почињу да се развијају још у средњем веку али је њихов развој интензивнији у турско доба, када се на територији комуне јављају друмске станице, паланке и мања тржишта. Међутим, развој ових привредних грана везан је само за два насеља на територији комуне, за два привредна средишта, Багрдан и Светозарево.

Трговина и занатство доживљавају максимални развој у другој половини 19. века. После изградње железничке пруге 1884, када јачају везе ове области са средњом Европом и када снажније продиру њени утицаји и начин живота у удолини Мораве, почиње интензивније да се развија индустрија. Постројења ове нове привредне гране подижу се у Светозареву најважнијем привредном средишту и саобраћајном чвору комуне.

У периоду између два светска рата индустрију комуне карактерише развој прерађивачке индустрије која користи богатство ове области у житу, стоци и другим пољопривредним производима, али како су индустријски капцаитети ситнијих размера индустрија се по свом значају изједначаје са трговином и занатима, што се види и у функционалном односу ових грана у привредном средишту комуне Светозареву.

Социјалистички друштвени односи, политика индустријализације и интензивнији железнички, а нарочито моторни саобраћај, бројни пораст становништва утичу у великој мери на даљи развој ових привредних грана после другог светског рата. Трговина и занатство и даље крећу напред. То показује пораст броја запослених у овим привредним гранама, све веће учешће индустријских производа у извозу што битно мења структуру савремене трговине и све шира област у коју се извози, као и губљење старих и појава нових заната везаних за савремене потребе становништва и нови начин живота. Нарочито је интензиван развој индустрије која запошљава највећи број лица. Индустријска постројења су по свом капацитету далеко већа него раније и мање зависе од сировинске основе у ближој околини. Иако су готово сва индустријска постројења у Светозареву ипак у индустријској производњи учествују и сва ближа сеоска насеља чије становништво постаје радништво у овим фабрикама. Ове савремене дневне миграције утицале су у знатној мери на даљи развој сеоских насеља, на структуру њиховог становништва и на њихов територијални изглед.

Индустријски развој комуне, интензиван саобраћај и двоструко већи број становника утицао је да Светозарево, главно привредно средиште комуне, врши читав низ функција. Оно је најважнији саобраћајни чвор, најважније трговинско-занатско средиште, центар инду-

стрије, а упоредо с тим средиште грађевинске и угоститељске делатности и значајан управни, просветни и здравствени центар. Његова полуфункционалност изказана је и у структури његовог становништва.

Савремени саобраћај и комунални систем утицали су да се на територији комуне изврши померање неких функција из Светозарева у сеоска насеља. Та насеља која су данас средишта пољопривредних задруга, осмогодишњих школа, занатских предузећа и сл. налазе се углавном дуж моравске саобраћајнице или постојећих бочних путева (левачког, беличког, ресавког и др.).

ЛИТЕРАТУРА

1. Архив катастарског уреда — Светозарево.
2. Архив манастира Јошанице — М 1326/1934, М 1361/1886, М 20/1939, М 60 1939 и М — XVIII.
3. Архив манастира Јошанице — Инвентар покретних имања манастира Јошанице пописан приликом предаје намеснику Леонтију 27. јуна 1878.
4. Градски народни одбор — Планска комисија: Анализа извршења плана за 1949. год., Светозарево.
5. Народни одбор општине Светозарево: Предлог друштвеног плана општине Светозарево за 1959. год., Светозарево.
6. Скупштина општине Светозарево: План привредног и друштвеног развоја општине Светозарево до 1970. год., Светозарево.
7. М. Петровић: Финансије и установе обновљене Србије до 1842. год., књ. 2, Београд, 1898.
8. Архив манастира Јошанице: Списак имања манастира Јошанице у 1885. г.
9. Министарство пољопривреде — Одељење за аграрну политику: Пољопривредна годишња статистика за 1933. год., Београд, 1934.
10. Народни одбор среза Светозарево (Завод за статистику): Основни статистички подаци 1956—1960., Светозарево, 1961.
11. „Житомлин“ — Светозарево: Извештај о пословању за 1965. год., Светозарево, 1966.
12. В. Карић: Србија, Београд, 1888.
13. Архив завичајног музеја — Светозарево, Списак лица православне вере из Јагодине, 1883. год., по коме је плаћан свештенички бир (нефасцикулирана акта).
14. С. Мијатовић: Белица, Насеља и порекло становништва, књига 30, Београд, 1948.
15. Народни одбор општине Светозарево: Предлог друштвеног плана привредног развоја општине Светозарево за период 1961. до 1965. год., Светозарево.
16. Архив манастира Јошанице — Годишњи извештај о раду земљорадничко-воћарско-виноградарске задруге у 1938. год.
17. Статистички уред НР Србије: Претходни резултати пописа воћних стабала и чокоћа винове лозе, Београд, 1949.
18. М. Петровић: Финансије и установе обновљене Србије до 1842., књига I, Београд, 1901.
19. Планска комисија ГНО у Светозареву: Анализа извршења плана локалне привреде у 1947. и 1948. год.

20. Шумско газдинство — Светозарево: Годишњи извештај уз завршни рачун за 1967. год., Светозарево, 1968.
21. Архив манастира Јошанице — Уговор о издавању жиробаје (потврђен од стране начелства округа јагодинског под бр. 224 од 22. септембра 1869. године).
22. Архив манастира Јошанице — КН 5755/1879. и КН 724/1870.
23. Архив манастира Јошанице — М 335/1939. и ДС бр. 8291/1905.
24. О. Савић: Утицајне сфере градова у долини Велике Мораве, САН, Посебна издања књ. ССXLII, Географски институт књ. 7, Београд 1955.
25. Чед. Марјаковић: Ћуприја, Параћин и Јагодина, историјски и културни преглед књ. I. — Од Римљана до пада Србије 1459., Темнишки зборник, Трећа књига, Београд 1936.
26. М. Ђ. Милићевић: Кнежевина Србија, Београд 1876.
27. Д. Вукићевић: Хроника Светозарево I — VII књига, рукопис Историјски архив Светозарева.
28. Бож. В. Недељковић: Зборник индустријских предузећа — Светозарево, Параћин, Крушевац 1945—1955, Новинско издавачко предузеће Стожер, Београд, 1956. г.
29. О. Врховац: Привредно-географско карактеристика Светозарева, Зборник радова САН XV, Географски институт књ. 3, Београд 1952.
30. Н. Вучо: Распадање еснафа у Србији, књ. I, САН Посебна издања ССXXII, Историјски институт књ. 5, Београд 1964.
31. Евлија Челебија: Путопис — Одломци о југословенским земљама, I књига, превео Хазим Шабановић, Сарајево 1957.
32. Министарство народне привреде: Прилози за статистику Краљевине Србије, Друга свеска, Статистика панађура у Краљевини Србији за период од 1889—1893, Београд 1897.
33. Архив завичајног музеја у Светозареву: Списак јагодинских газда који нису пријавили момке (нефасцикулирано).
34. Списак дужника јагодинске цркве, Архив завичајног музеја у Светозареву.
35. Скупштина општине Светозарево: Анализа о стању у трговини.
36. Скупштина општине Светозарево: Материјал о фабрици пива из 1945. године. Први завршни рачун и затечено стање после ослобођења.
37. Историјски архив Светозарево: Документа фабрике Клефиш од 1920. до 1939. године.
38. Јухор-експорт, индустрија месних производа и конзерви: Архива бившег власника, документи.
39. Јухор-експорт, индустрија месних прерађевина и конзерви: Историјат предузећа.
40. Подаци државне управе народних добара: Упитник за индустријска газдинства октобра 1945. године.
41. Привредни преглед, април 1961. године, Привредни и друштвени развитак среза Светозарево — Парна пивара, фабрика квасца и слада.
42. Фабрика каблова „Моша Пијаде“ 1955 — 1965, Светозарево.
43. Скупштина општине Светозарево: Анализа о стању и проблемима у занатству на територији општине Светозарево, новембра 1967.
44. Статистика Краљевине Србије, књ. XII. Попис становништва у краљевини Србији 31. XII 1895. године, I и II део, Београд 1898 и 1899.
45. Тих. Ђорђевић: Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од Другог устанка до Еснафске уредбе 1847. године, Београд, 1925.
46. Историјски архив Светозарево, фонд 59 — Удружење занатлија за срез белички, Списак занатских радњи на територији среза беличког овог удружења.
47. Историјски архив Светозарево, фонд 59 — Удружење занатлија за срез белички — Статистички извештај о занатству од 15. VII 1943.
48. Скупштина општине Светозарево — Стање и проблематика услужног занатства на подручју општине Светозарево са предлозима за његово усмеравање.

49. К. Јиречек (С. Jireček): Die Heerstrasse von Belgrad nach Constatinopel und die Balkanpässe, Prag 1877.
50. Ст. Новаковић: Прилози к историји српске књижевности — Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704. године, Гласник СУД, књ. XXXI, Београд 1871.
51. СКА, Споменик LXXXII, други разред 64; Др. Душан Пантелић: Војногеографски опис Србије пред Кочину крајину 1783—1874, Београд 1936.
52. Скупштина општине Светозарево: Опште карактеристике индустријске и пољопривредне производње на територији општине Светозарево.
53. М. Ђ. Милићевић: Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба, Чупићева задужбина књ. XXVII, Београд 1888.
54. Савезни завод за статистику: Статистички годишњак СФРЈ, Београд 1967.
55. Попис индивидуалних пољопривредних газдинстава 1960.
56. Е. Цветић: Стара Јагодина, Јагодина 1906.
57. П. Матковић: Путовања по балканском полутоку XVI вијека, Рад LXXXIV, С, CXVI и CXXIX.
58. Ст. Новаковић: С Мораве на Вардар, Београд 1894.
59. Статистички извештај о индустрији: План и остварење производње у индустрији.
60. Статистички извештај о индустрији: Остварење плана — фактурисана реализација у индустрији.
61. Тих. Р. Ђорђевић: Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815 — 1839), Насеља књ. 22, Београд 1926.
62. М. Милосављевић: Климатске одлике удолине Велике и Јужне Мораве (у рукопису).

R é s u m é

RADOVAN RŠUMOVIĆ, MIROSLAV MILOJEVIĆ
MIROSLAV POPOVIĆ, OLGA SAVIĆ

COMMUNE DE SVETUZAREVO

— Contribution à la géographie économique —

La région qui appartient à la commune de Svetozarevo a subi des changements mouvementés dans sa transformation du paysage agricole. Une fois, elle était une province intéressante de l'Empire Romain d'où l'on exportait les produits de l'agriculture, particulièrement le blé, sur les galères romaines en aval de la Morava. Dans le despotat médiéval, c'était une région agréable et la villégiature de la princesse et de ses fils. A l'époque turque le tableau du paysage change radicalement: les finages des villages particuliers ont été distribués aux spahijas et les grandes étendues de terrains autour de Bagrdan et un peu plus vers le sud deviennent le domaine impérial de mukadé. Dans la Serbie restaurée cette région change de nouveau l'aspect de son paysage agricole. Dans la vallée marécageuse et sujette aux inondations le sol est utilisé uniquement pour ramasser les sangsues des marais, pour tresser les nattes de joncs et de roseaux et de nombreux méandres de la Morava deviennent les abreuvoirs pour le bétail. Les versants de la vallée continuent d'être, pour une bonne part, sous les forêts de chêne et de

hêtre que la nouvelle population essarte de plus en plus, en les transformant en surfaces labourables. On commence à y cultiver, en majeure partie, le maïs, mais aussi un petit pourcentage de blé, d'avoine, de seigle et d'orge. Aux habitats, on plante autour des maisons des vergers dans lesquels prédominent les pruniers de variété madžarka et ensuite, beaucoup moins nombreux, les pommiers, les poiriers et les cognassiers.

Vers la fin du 19e siècle et dans l'intervalle entre les deux guerres mondiales dans la partie de la dépression de la Grande Morava où est située la commune de Svetozarevo, très visible est le processus de la polarisation des propriétés aux villages et l'appauvrissement de la population rurale ce qui, de son côté, dans les propriétés d'un grand nombre d'économies agricoles, conditionnait la production naturelle. Cependant, il faut faire ressortir que le paysage agricole subit, dans cette période, certains changements par rapport aux époques antérieures. Dans la vallée, entre les deux guerres mondiales, on effectue des travaux d'amélioration et, par conséquent, de nombreuses surfaces ont été transformées en terres labourables. Sur les anciennes rizières turques on commence à cultiver intensivement de nombreuses plantes cultivées à la houe et autres cultures. Les versants de la vallée et même les collines plus élevées sont déjà presque entièrement déboisés et transformés en champs, vergers et vignobles.

Dans les années d'après-guerre cette partie de la dépression de la Grande Morava où se trouve la commune de Svetozarevo a subi de grands changements mouvementés dans la transformation du paysage agricole. Le fait essentiel, c'est que l'agriculture, on peut dire dans presque toutes ses branches, a assumé les traits d'une branche économique intensive et avancée, dont les protagonistes sont les coopératives agricoles et les propriétés rurales individuelles coopérant avec les coopératives. Dans la culture des champs il est essentiel que les sortes de maïs et de blé à haut rendement ont presque entièrement refoulé les sortes des espèces domestiques. L'élevage, particulièrement l'élevage de bovins et de porcs a aussi fait de progrès importants. Dans ce domaine, le processus de l'introduction des nouvelles espèces de bétail de race, à quoi ont pour une bonne part contribué les abattoirs industriels dans la commune. Quant à la culture des fruits et à la viticulture, on ne pourrait pas dire qu'elles avaient fait des progrès parallèles à ceux de la culture des champs et de l'élevage et on a l'impression que ces branches d'agriculture attendent encore leur développement. Bref, la structure agricole de la commune de Svetozarevo a changé d'aspect dans les années d'après-guerre et assumé un trait nouveau qui signifie en même temps le développement économique de cette partie de la dépression de la Grande Morava.

Le fait que la commune de Svetozarevo se trouve sur la ligne de communication la plus importante de la Péninsule Balkanique, la grande route de Morava et de Vardar, a influé sur le développement précoce des autres branches économiques dans cette commune. Les communications, le commerce et les métiers commencent à se développer au Moyen Âge déjà, mais leur développement est devenu plus intense à l'époque

turque, lorsque sur le territoire de la commune apparaissent les stations routières, les bourgs et les petits marchés. Cependant, le développement de ces branches économiques est lié uniquement à deux habitats sur le territoire de la commune, à deux centres économiques, Bagrdan et Svetozarevo.

Le commerce et les métiers atteignent leur développement maximum dans la seconde moitié du 19e siècle. Après la construction de la ligne ferroviaire en 1884, lorsque les liens de cette région avec l'Europe Centrale deviennent plus intenses et que les influences et la manière de vivre de celle-ci pénètrent puissamment dans la dépression de la Morava, l'industrie commence aussi à se développer plus intensivement. Les établissements de cette nouvelle branche économique sont construits à Svetozarevo, centre économique et noeud de communication le plus important de la commune.

Dans la période entre les deux guerres mondiales l'industrie de la commune a été caractérisée par le développement de l'industrie manufacturière qui utilise la richesse de cette région en blé, bétail et autres produits agricoles, mais comme les capacités industrielles sont assez exigües, l'industrie est égale par son importance au commerce et aux métiers, ce qui résulte évidemment du rapport fonctionnel de ces branches au centre économique de la commune, Svetozarevo.

Les rapports socialistes, la politique de l'industrialisation et le trafic ferroviaire et particulièrement le trafic routier plus intenses, l'accroissement numérique de la population influent dans une grande mesure sur le développement ultérieur de ces branches économiques après la deuxième guerre mondiale. Le commerce et les métiers continuent leur avancement. Ce fait est démontré par l'accroissement du nombre de personnes employées dans ces branches économiques, la participation croissante des produits industriels à l'exportation, ce qui change radicalement la structure du commerce contemporain et le territoire de plus en plus vaste où l'on exporte, ainsi que la disparition de certains métiers anciens et l'apparition de nouveaux métiers, liés aux besoins contemporains de la population et au nouveau genre de vie. Particulièrement intense est le développement de l'industrie qui emploie le plus grand nombre de personnes. Les établissements industriels ont des capacités beaucoup plus grandes qu'autrefois et sont moins dépendants de la base de matières premières dans les proches environs. Bien que toutes les exploitations industrielles se trouvent à Svetozarevo, à la production industrielle prennent tout de même part également toutes les agglomérations rurales proches, dont la population se transforme en ouvriers dans ces usines. Ces migrations journalières contemporaines ont influé dans une mesure considérable sur le développement ultérieur des habitats ruraux, la structure de leur population et les aspects territoriaux.

Le développement industriel de la commune, les communications intensives et la population doublée ont influé que Svetozarevo, principal centre économique de la commune, exerce toute une série de fonctions.

Cette localité est le plus important noeud de communications, le plus important centre du commerce et des métiers, centre de l'industrie et parallèlement à cela, centre de l'activité des industries du bâtiment et hôtelière et un important centre administratif, d'instruction et sanitaire. Son caractère polyfonctionnel se manifeste également dans la structure de sa population.

Les communications modernes et le système communal ont influé sur le déplacement de certaines fonctions sur le territoire de la commune, de Svetozarevo aux habitats ruraux. Ces habitats qui sont aujourd'hui centres des coopératives agricoles, des écoles de huit ans, des entreprises artisanales, etc. se trouvent généralement le long de la grande route moravienne ou des routes latérales existantes (de Levač, de Belica, de Resava, etc.).